

АНА ТИЛ

АЛ ШКОЛНУ 4-ЧЮ КЛАССЫНА
ОКЪУУ КИТАБ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК 1961

ЛАЙПАНЛАНЫ КЪ. Т., СЮЙЮНЧЛАНЫ А. А.

АНА ТИЛ

АЛ ШКОЛНУ 4-ЧЮ КЛАССЫНА
ОКЪУУ КИТАБ

ЭКИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1961

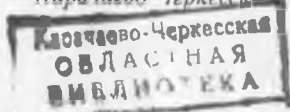
К. Т. ЛАЙПАНОВ, А. А. СУЮНЧЕВ.

РОДНАЯ РЕЧЬ

КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ
В ЧЕТВЕРТОМ КЛАССЕ

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ

*Утверждена
Карачаево-Черкесским облоно*

Кар. 106-д

КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1961

Совет джурт.

Хубийланы О.

Саудан джерни тебрendirген
Оракъ, чёгюч:
Ишчи, элли бир акъылда —
Хорланмаз кюч.

Джюрекдени башха тюрюлю
Къурду джашау.
Унутулду джыламукъ бла
Азыкъ ашау.

Уруннъаннъа кюн тийирген
Ленин эди.
Хар ишчини ол бир суйген
Тенъи эди.

Ленин кетиб, иши къалды
Джюзге, минънъе.
Биз джашнайбыз алгъышдача
Кюнден-кюннъе.

Къуанчлыды совет джуртну
Бу ёсгени.
Къызыл джулдуз, оракъ, чёгюч —
Кетмез эни.

Бизде джашайд джюзге джуукъ
Къарнаш миллет.
Совет джуртну хорланмазын
Дуния билед.

Тик къяяла, бузлу таула —
Анъя силдем,
Аны аллына ким озалыр,
Айтчы, билген?!

Кёб джылланы джукълаб тургъан
Мыдах джерни
Джанъыз кюннъе олду бютеу
Тебрэндирген.

Совет джуртха джай, кыш джокъду
Ёсер ючюн.
Ол танытад джауларына
Ётгюр кючюн.

Бютеу джерни кенъ джарытыр
Оракъ, чёгюч.
Ишчи, элли бир акъылда —
Хорланмаз кюч.

Кем этмейин къанлы джаугъа
Къаршчылыгъын,
Хорлагъанды
Партияны
Башчылыгъы!

Бизни Ата джуртубуз.

М. Ильин.

Биз Ата джуртубузну сюебиз.

Биз аны учу-кыйыры болмагъан, аллай чегетлерин, аны уллу тауларын, уллу сууларын, аны шахарларын, колхозларын сюебиз. Бизни Ата джуртубузну къалайчыгъы да, бизден не узакъда болса да, бизге багъалыды эм джуукъду.

Бизни Ата джурт джанъы, джарыкъ джашау ишлеген совет халкъланы уллу бир юйюрюдю.

Совет адамланы миллионлары тауланы, джерлени ичлеринде, баргъан суулада, тенъиз тюбледе, хауада, кыбылада къуу джерледе, шимал тундралада къадалыб баш бурмай ишлейдиле.

Бу армияны ал сафларында биз коммунистлени, кесини джанындан эсе революцияны ишни багъалы кёрген, хар къа-

лайда хар заманда да алчы болуб ишлеген боецлени кёребиз.

Кюрешиу постда барындан алдагъы ишчи классны алчы отряды Коммунист партияды.

Къралыбъзда джашауубузну не заты да эсге алыннъан планда минъ-минъ заводла этилгендиле эм этиле барадыла, джерибизни картасы тюрленеди, суулары джоллары, ызлары тюрленеди, тенъизле бир-бирлерине кюшуладыла; элдеде джашагъан адамланы, араларына ырджыла тартылгъан миллионла бла джер кесекчиклери учу-кыйыры болмагъан тутуш колхоз тюзле болгъандыла.

Бу затланы барына уллу Коммунист партияны оюм джаны, иш джаны бла да башчылыкъ этиб къадалыб кюрешгенинден джетишгенбиз.

Коммунист партияны иши ючюн кюреширге хазыр бол!

Н. К. Крупская.

Хар пионер «Хазыр бол!» деген чакъырыуа «Хар заманда да хазырма!» деб джуаб береди, алай'а бу чакъырыулары къайдан чыкыгъанларын билмеген пионер да кёбдю.

«Хазыр бол!» — деген ишчи халкъ ючюн кюрешген партияны членлерине Ленинни чакъырыуу болгъанды...

«Биз кюн сайын ишибизни эте, хар заманда хар затха хазыр болуб турургъа керекбиз...» — деб, Ленин джолдаш 1902 джыл кесини «Не этерге керекди?» деген китабында джазгъанды.

«Хазыр болугъуз!» — деб Ленин партияны членлерине айтханды, ленинчи партия бир тукъум бир ишден (къара ишден эригирча ишден да) къоркъмагъанды. Революция ачарча таб заман келгенинде, ленинчи партия хазыр болуб, ишчи халкъны кесини ызындан элтгенди.

Ленин ишчи халкъ ючюн кюрешгенлени «Хазыр болугъуз!» деб чакъыргъан заманлада пионерле туумагъан эдиле, алай'а Ленинни осиятын толтурургъа сёз бериб, ала таймаздан окъуйдула, бирлешедиле, сабийлени анъылагъан, билген адамла этер мурат бла кюрешедиле. Пионерле джангъы джашауу кюуаргъа юренирге излейдиле, ала Ленинни ишин бардыргъа излейдиле.

Пионерлеге.

Мечиланы К.

Сизге айтама, джаш нёгерле,
Тынъылагъыз, пионерле!
Болугъуз сиз джигит эрле,
Эркиндиле окъур джерле.

Хайда, хайда — эришигиз,
Бир-биринъи ариу кёрюшюгюз,
Ашхы болсун хар ишигиз,
Муратлагъа джетишигиз.

Къадалыгъыз, кюрешигиз,
Таб ойнагъыз, эришигиз,
Билим болсун юлюшюгюз,
Эркин болсун билишигиз.

Джашауугъуз ариу болсун,
Ол насыбдан эркин толсун,
Окъугъанны кёлю базыкъ,
Окъумагъан болур джазыкъ.

Иш. Назмуну окъуб магъанасын айтыгъыз.

Нарт сёз. Игиге айтсанъ — билир, амангъа айтсанъ —
кюлюр.

ДЖАЙ

Кавказ.

Къаракѣтланы И.

Їхдем Кавказ, салам айтама санъа!
Тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа,
Кѣк булутла юйюрсюнюб къонуучу,
Узакъ джерден келиб къонакъ болуучу.

Къачадыла ызларындан сюргенлей,
Булгъаналла, кыбба кибик чырмалыб,
Шо, ол халда джитилеге миннъенлей,
Рахат болуб джатадыла чулгъаныб.

Чардакъ тубан эм булутла джайылыб,
Джалкъаларын артларына къайырыб,
Чайкъалалла, бир-бирине урушуб,
Демлешелле ёшюнлерин бурушуб.

Къарачыгъыз ол таулагъа сюелиб,
Тёббелери булутлагъа тирелиб,
Булутланы ичлерин бири джарыб,
Джуддузлагъа джетерме деб узалыб;

Уакъ, уллу, тергеусюз кёб санлары,
Кёк джибекден сыланады джаллары —
Хар заманда бирча тюлдю халлары —
Бир кёзюуде къачады бет къанлары.

Тауш-түйюш этедиле дюньюрдеб,
Мынъаялла бир-бирине гюрюлдеб,
Сыйдамланыб, мамукъ кибик агъарыб,
Этеклери кюрен тартыб къаралыб.

Турна кёзлю ариу таула къубулуб,
Кирпиклери ачылмайын джумулуб,
Кёз тиер деб ау тюбюне джашыныб,
Бугъойланы аузлары ачылыб.

Сора эрий тебрэйдиле суйюнюб,
Джасаналла тюрлю-тюрлю кийиниб,
Мийик таула тубанлагъа бёлениб,
Ёзенлери кём-кёк ариу кёгериб.

Тёббелери акъ кюйюзден джасалыб,
Кюн джетгенлей ариу джылтыраб-джаныб,
Кёкню этеги таугъа джете кызарыб,
Ёрлегенлей джетер халда узалыб.

Сынджыр таула джылтырайла, джаналла,
Эринлерин чюйюрелле къаяла.
Мермер ташла джылтырайла, джаналла, —
Ёзенлеге сеир келбет салалла.

Бет джанлары къалын, ариу чегетле,
Ичлеринде хар бир тюрлю кѳетле,
Субай ёсген нарат, нызы терекле,
Салкъын, джуаш, аяз ура, кѳлекге.

Аяз урса бары бирден къымылдаб,
Силкинелле бир-бирине шыбырдаб,
Джашнайдыла кѳм-кѳк ариу кийиниб,
Баш уралла таула таба ийилиб.

Миннъендиле бутакъланы юсюне,
Шатлыкъ келгенд булбулланы эсине:
Джюююлдейле андан-мындан сызгъырыб,
Джырлайдыла тюрлю ариу кычырыб.

Буу, джугъутур — хар джаныуар къозгъалыб,
Отлайдыла кенъ чатлада къуаныб.
Марал кийик гелеулеге узала,
Къашха эчги къая ыранда джубана.

.

Чегетлери адам ётмез шындыкла,
Талалары — гелеу, тарлау кырдыкла.
Нарт сѳз джюрюйд: «Гелеу кѳрсенъ — джер сорма».
Аны кибики: «Келбет кѳрсенъ — эр сорма».

Кенъ чатлада къошла салыб, олтуруб...
Малла отлайла талаланы толтуруб.
Сюрюючюле ойнайдыла джыйылыб,
Къаяладан суула агъалла къуюлуб.

Чачылалла шоркъа болуб, джылтыраб,
Сууукъдула — кълунъ тезмез кълалтырыб,
Тѳнъерейле бир-бирине чырмалыб,
Чайкъалалла ташха-агъачха булгъаныб,

Кими — кѳзлеу, кими — чучхур, чокъуракъ,
Гара суула, исси суула, кими — акъ,
Къюзгюдеча — ташы, къуму кѳрюне,
Агъадыла ары-бери бѳлюне.

— Ариу суула, не джерледен чыгъасыз,
Гузабалаб къалайлагъа барасыз?
— Бизни атабыз — сууукъ къюртле, булутла,
Чыкыгъаныбыз — ташлы, агъачлы джуртла.

Биз джол салыб ёзенлеге, тюзлеге,
Тигим эте шахарлагъа, эллеге,
Эниш сюрем — тенгизлеге келебиз,
Мыдах болуб обабызгъа киребиз.

Бир заманда айырылыб кебинден,
Биз къутулуб кемелени тюрбунден,
Булут болуб, хауалагъа чыгъабыз,
Къайтыб келиб бу таулагъа къонабыз.

Соруула бла иш.

1. Тауланы уллулукъларын назмуну къайсы сёзлери кёр-гюзедиле?
 2. Поэт булутланы юсюнден назмуда не айтады?
 3. Поэт таулада болгъан байлыкъланы юсюнден не айтады?
 4. Таула халкъгъа не хайыр береди?
 5. Поэт сууланы юсюнден не айтады?
- Назмуну аллында джети куплетин азбар этигиз.

Къарачай таулада.

(«Къара кюрбюр» деген романдан).

Аппаланы Х.

Эртденбла кюн тийгинчи мийик тауланы бирине миниб къарасанъ кюн чыкыгъан джаны алгъы бурун саргъала, аны ызындан къызгъан темир кибик къызарыб, багъыр тазны джартысыча, кюнню джартысы кёрюнеди. Тёбен джанынъа къарасанъ, чегет джабхан джерле кёзюнъе аскер таяныб келгенча кёрюнедиле.

Къулакъладан, ёзенледен келген тау суула, бюгюлген кюмюш чыбыкълача, агъарадыла. Не ачыкъ кюнде да мийикден къарасанъ, ёзенледе, кёк джюн чагылгъанча, чарс чабханлай турады.

Огъары джанында бир къуш башында бутакълары урулгъан джанъыз нарат терекге миниб, замансыз эртден азыкъны башлагъанды.

Тырнакъларыны тубюнде бир къаралдыдан тартханы сайын бутакъладан джыгъылыргъа джетиб, бир джанына аѳа тебрегенлей, къанатларын ачыб, дагъыда алгъынча терекге тюз къонады. Къуш бурну бла ашарыгъына узалгъанлай, джукъ тюшерми эди деб мурат этиб, уакъ къанатлыла тегерегинде бутакълагъа миниб, аны эртден азыгъына джуукълашыргъа кюрешедиле, алай болгъанлыкъгъа къуш башын ала таба бургъанлай, юрюлюб учуб, башха джерге къонадыла.

Къушдан тигим табмазлыкъларын билиб, алай болса да кетиб да къалмай, боюнларын бир джанына джибериб, аны бушдукълагъанына къарайдыла.

Бир да джанларгъа унамай бир къаргъа джюрюйдю. Ол терекге минерге да базмай, терекни тегерегинде сан этмей джерге узалгъан кибиб этсе да, кезлери къушну аягъыны тубюнде эдиле.

Ашай тургъанын къоюб, къуш тебен джанында табха къаячыкъларгъа джити-джити къарады. Кезлери ары айланыб тур-

гъанлай, хантына да бир-эки узалыб, шуулдаб джетиб кюнде джукъларгъа чыкъгъан бир мазаллы талгъыр джыланны тырнагъы бла бойнундан басды.

Бойнуна къуш тырнакъла кириб тургъанлай, джылан узалыб, кесине артыкълыкъ этгенни аягъын уругъа кюрешди, алай болгъанлыкъгъа аны бойнундан басхан джити тырнакъла джибермедиле. Кюрешиб бойнун кымылдаталмагъанында, чырмалыб, къуйругъу бла къаяны туююб тебреди. Алай бла къуйругъу уакъ-уакъ сын да бар, белине джуукъгъа дери джетиб, джыланны къайырылыр къарыуу къалмай тохдады.

Къуш джыланды къарыуу къалмагъанын таныб, алай болса да тырнакъны бойнундан джибермегенлей, биягъы орнуна келди.

Келсе аллайгъа келсин, ашарыгъына элни тюрлю-тюрлю къанатлы къонагъы басыныб, муну келгенин да эслемеген кибик этиб тура эдиле. Алагъа ачыуланыб, абадан тауш этиб, къанаты бла силкгенинде, бир къауму джерге къуюлду, къалгъан бѣлеги да башы къалгъан джерге учуб джаллады.

Чакъырылмагъан къонакъланы адебсизликлерине сеирсиниб, бир бѣлек заманны аллында хантын ашайламай турду...

Соруула бла ишле.

1. Эртденбла тау башындан къарасанъ не кѣресе?
 2. Къуш не зат бла кюреше эди?
 3. Къанатлыла къушдан нек къоркъта эдиле?
 4. Джыланны къуш къалай хорлады?
 5. Бу хапарда джазылгъанча затла сиз кѣргенмисиз?
- Хапарда таб сѣзлени эм айтымланы табыгъыз.
Биринчи эм экинчи абзацлары азбар этигиз.
«Тау-къуш» деб сочинение джазыгъыз.

Къобан.

Хубийланы О.

Кавказ тауну тар чатында джылтыраб,
Тигелейсе тиклеринден шоркъулдаб,
Тѣрт джанындан къара суула агъалла,
Езенинде гокга хансла чагъалла.

Джаз джетгенлей шуулдайса ёкюрюб,
Ташдан ташха юрсюр этиб, секириб.
Земзем суула, чокъуракъ суула къошулуб,
Эсиртелле сеннъе бирден болушуб.

Толкъунларынъ бир-бирлерин къыздырыб,
Къуюлалла боран этиб, сызгырыб.
Сен чёрчексе, секиресе шоркъача,
Аузлукъгъа кесин ургъан джоргъача.

Къашха эчгиле, джугъутурла къойнунъда,
Джолоучула солуйдула бойнунъда.
Ёзенинъде шуулдайла чегетле,
Тюблеринде бишиб уакъ кёгетле.

Къой сюрюуле талаланы толтуруб,
Малчы къошла къулакълада олтуруб.
Кёмюклеринъи сен бюркесе, чачаса,
Баш энишге мыллык атыб къачаса.

Соруула бла иш.

1. Къобанны суу къайдан чыгъады?
2. Къобаи ёзенин таныймысыз?

3. Поэт Қъобанны ариулуғьуну, кючлююгюню юсюнден не айтады?

Назмуну азбар этигиз.

Қъалай насыбды ишлеген.

Къулуйланы Къ.

Қъолгъа къалам алыб джазгъан,
Балта алыб, отун джаргъан,
Юйню кирпичлерин тизген —
Қъалай насыбды ишлеген!

Сюрме бла агъач джоннъан,
Джанъы полгъа чюйле ургъан,
Джаз башында сабан сюрген —
Қъалай насыбды ишлеген!

Орамлагъа асфальт къуйгъан,
Машинаны элтиб баргъан,
Джайлыкълада сюрюу кютген —
Қъалай насыбды ишлеген!

Эрлей кийиминъи кийиб,
Эртденликде ашаб, ичиб,
Хайт деб, ишге тебреген —
Қъалай насыбды ишлеген!

Ауруу эшигинден кирген,
Сан саулуғьуна термилген
Кимден да иги анъылайд —
Қъалай насыбды ишлеген!

Нарт сёз: Ишлемеген ишлегеннъе джалыныр.

Соруула.

1. Назмуну поэт не зат ишлени юсюнден айтады?
2. Ишлеген насыбха не ючюн тергеледи?
3. Ишлегенни насыб болгъанын «Сан саулуғьуна термилген кимден да иги анъылайд» деб поэт нек айтады?
4. Сиз не ишлени ишлейсиз?

Таулу кыыз.

Байкыулланы Д.

Мен таулу кызем,
Мутхуз джулдюзем,
Къарлы тик таулада джашаем,
Башха болмайын,
Тюзлюк табмайын,
Тубан басхан айгъа ушаем.

Бир жарыкъ кѳрмей,
Джыладым бѳлмей,
Аны уа киши сан этмеди.
Быллай зорлукъда
Джашау тарлыкъда
Бир кыыз муратына джетмеди.

Бердиле эрге,
Салдыла кѳрге,
Ачыулуку дуняны чайнадым.
Джашауум болмай,
Ашауум болмай,
Ачыудан къазанча къайнадым.

Ма бу кѳзюуде,
Зорлукъ чегинуде,
«Большевикле» — деген тауш келди.
Ала джетдиле,
Тюзлюк этдиле,
Эсги, чирик джашау да ёлдю.

Келген кюнюнден,
Айтхан сѳзюнден
Ишчини, эллини джокълалла:
«Кир джол кетмейин,
Тюзлюк этмейин,
Бир амал джокъду», — деб, тохдалла.

Зорлукъ ташайды,
Тамам ушайды
Кюн тийиб эриген бузлагъа.
Эркинлик келди,
Школ берилди
Биз насыблы таулу кызлагъа.

Окьургъа бардым,
Кёб билим алдым,
Джарыкълыкъ дуняны бердиле.
Тубан чачылды,
Кёзюм ачылды,
Мени адам кибик кёрдюле.

Чыкьды кенъ ашау,
Нёгерлик джашау,
Тюзлюк джашау гъа мен да кирдим.
Зорлукъ кетмейин,
Тюзлюк этмейин,
Джашау тюзелмезлигин билдим.

Ма, энди джаным,
Тюйюлген саным
Тамам рахатлыкъда къаллыкъды.
Ишлеб, урунуб,
Кенъ джашау къуруб,
Хар ким да хакъын тюз аллыкъды.

Соруула бла ишле.

1. Октябрь революциягъа дери таулу кызланы джашаулары къалай болгъанды?
2. Коммунист партия таулу кызлагъа не игиликле этди?
3. Таулу кыз неден къуанады?
4. Элигизде иги ишлеген, иги окьургъан кызладан кимни билесиз?

Назмудан бек джаратхан сёзлеригизни, айтымларыгъызны юйде тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Назмуну азбар этигиз

Сакъла, кесме!

Акъбайланы И.

Уллу борчду адамлагъа чегетлени сакъларгъа,
Орнатыргъа, юйретирге, ёсдююрге, сакъ болгъа.
Сакъла, кесме джаш агъачны, чапракълансын,
сюйюнсюн,
Сакъла, кесме — суйген джуртунъ джалан болмай
кийинсин.
Сакъла, кесме — джел ургъанда шууулдасын,
санлансын,
Ананъ Кавказ ёлю болмай саугъа ушасын,
джанлансын.
Сакъла, кесме — тюблеринден сууукъ, салкъын
джел келсин,
Ортасында кюн таякъла джарыкъ берсин,
нюр берсин.
Сакъла, кесме — хар бутакъда бир къанатлы
джырласын,
Сакъла, кесме — салкъынында арыгъан ишчи
тынчайсын.

Нарт сёз. Тай асырамагъан — атха минмез.

Соруула бла иш.

1. Чегетлени, тереклени халкъгъа не хайырлары барды?
2. Поэт терек орнатууда, агъач сакълауда адамланы борчларыны юсюнден не айтады?

Назмуну азбар этигиз. Бир тизгинин — биринъ, экинчисин да биринъ айтыб кёрюгюз.

Алмасды.

Лайпанланы Къ.

Колхозгъа дырын джыяргъа затха болушурма деб, алтынчы классны бошаб, джай каникуллада къошха чыкъдым.

Мен баргъан кюнню инъиринде (иги къаранъы болгъан эди) бригаданы ёгюзлерин кече кютюучю Адемей, бети-къуту кетиб, гузаба къошха келди.

— Адемей, ёгюзлени нек кьоюб келесе? Ала ол бнягы бач-халагъа кетерле, ызынъа дженыл бар, — деди бригадир.

Кьошну ичинде болгъан адам (ала уа иги кесек эдиле) сёзге эс бёлюб, ёгюзчю таба кьарадыла. Ол эшик артында сюелгенлей, бойнунда тьюмесин эте, мутхуз кёзлерин бригадирге кьаратыб, мыдах ауаз бла айтды:

— Оллахий, Солтан, не айтсанъ да этерме, кече ёгюзлени кютерге уа бараллыкъ тюлме.

— Нек?

— Атайтмаздан башымы кючден алыб кьутулдум, — деб, кьалай кьоркьгъаныны юсюнден Адемей хапар айтыб башлады. — Дорбунну кьатында кырдык иги эди да, ёгюзлени ары тюшкюрюб кюте тура эдим. Бир заманда «Адемей» деген бир инъичге тауш эшитдим. «Тобасда, бу не болду» деб дорбун таба кьарасам: менден узакъ болмай бир кьаралды сюелиб тура! Алайда атайтмаз джашагъан хапарла эшите туруучан эдим да, джюрегим сесгекли болду. Ол кьаралдыгъа иги эслеб кьарасам, чачы узун, бети акъ (тиширью бет алгъан болур эди) — бир маллы зат. Аны атайтмаз болгъанын билиб, былайдан джаллайым деб мен да атха миндим, ол да мени таба тебреди. Атха кьамчини джетдире, кьоркьгъандан ызыма да кьарамагъанлай; кьачыб кючден чыкьдым, — деб, манъылайын сылай, эниште кьарагъанлай, Адемей хапарын бошады.

Бу хапарны эшитгенлеринде шапа тиширьючукъ, Кеминат, дагъыда чалкьычы джыйындан эки джаш алмасдыны кёргенлерини юсюнден бир-эки зат айтдыла.

Адемейден ёгюз кютерге магъана чыкьмазлыгъын билиб:

— Джашла, ёгюз кютерге ким барыр? — деб Солтан ала таба кьарады.

Джашла тынъылашдыла. Мен Адемейни башхаланы да алмасдыны юсюнден айтхан хапарларына бек эсими ийиб тынъыладым. Ары деричи да алмасдыдан кьоркьарча кёб хапарла эшитген эдим. Тюсюн айтсам, узун чачлы алмасды кёзюме кёрюне, кече кьоркьа да айланъанма, алай'а арт заманлада китабланы асламыракъ окъуй, учителлени айтханларын иги анъылай тебрегенимде, алмасды, шайтан деген затла чырт болмагъанларын билдим. Андан сора джюрегим басылыб, кече кьаураладан, чыгъанакъладан кьоркьууум кьалды. Кесим эшитген, билген затланы мен да адамлагъа анъылатыргъа кюеше эдим.

— Солтан, кимге да нек айтаса, «Алмасды деген бош затды» деб, сѣлешгенин эшитгенме, джигит эсе бу барсын, — деб къатымда олтуруб тургъан косилкачы Азрет имбашыма къолун салды.

— Къой, Азрет, — деди джыйын тамада Наныу, — не айтхан эсе да, джаш адам бла кюрешме.

Хар ким мени таба къарагъанларында, мен джунчуяракъ да болдум, алай болса да ыйлыкъмазгъа излеб:

— Ёгюзлеге мен барайым, — дедим. Тамадала барлыгъымы асыры ушатмасала да, «огъай», — деб да кюрешмедиле...

Адемейни къолан атына миниб, джортханлай дорбун башына бардым. Алайда ёгюзле отлай тура эдиле.

Атдан тюшуб, аны аузлугъун алыб, терен кырдыкга чѣкдюм. Кюндюз косилкалагъа джегилиб арыгъан, ач болгъан ёгюзлени къадалыб гелеу кырдыкны къыжт этдириб джыртхан таушлары, сууукъ къар аякъ тюбюнде джырылдагъаннъа ушай, джюрегиме джарыкълыкъ саладыла. Дорбун тюбюнде чаулла, къулакъ ичинде джарла къаячыкны башындан къарагъаннъа къарангъы кѣрюнедиле. Ёгюзлени кырдык отлай мушудлагъанлары бла къулакны ичин баргъан суучукъну таушу болмаса, къалгъан зат бек шыкыртсызды. Тюрлю-тюрлю сагъышла эсиме келе, дорбун башында сыртымдан джатыб, кѣкге къараб иги кесек турдум. Адемей айтхан хапар хаман эсиме тюше, алмасдыны тюрсюнюн не кюрешиб да башымдан кетерелмедим.

Бир заманда кѣзюм джукъугъа кетиб тургъанлай, къулагъыма бир тюрлю таушла келдиле. Секириб туруб иги тынгыласам: суу джанындан не зат эсе да «Былай кел» деб мени чакъыргъанча эшитдим. Бир ишексиз, ол Адемейге тюбеген алмасды чакъырады, оюннъа къалдым деб, джюрегиме къоркъуу келиб, сыртым джызылдаб, баш тюклерим ёрге къобдула.

Къачаргъа тебреб, аузлугъун да салмагъанлай, атха гузаба чабыб миндим. Бир минутну ичинде эсиме кѣб тюрлю затла келдиле. Школда учителябиз Юнсюню: «Шайтан, алмасды деген бош хапарладыла, шайтанла, алмасдыла къоркъгъанны кѣзюне кѣрюнедиле», — деб, онъ къолун силке, хапар айтханы кѣзюме кѣрюндю. Мен таўкелирек бола тебреб, кесим-кесиме кѣл бердим: ары-бери джукъ болса, ёгюзле, ат юркере керек эдиле деб. Аллында гузаланнъаным сабыр болуб, бираз мычыгъандан сора, атымы аллын ол тауш келген джанына буруб тебрим.

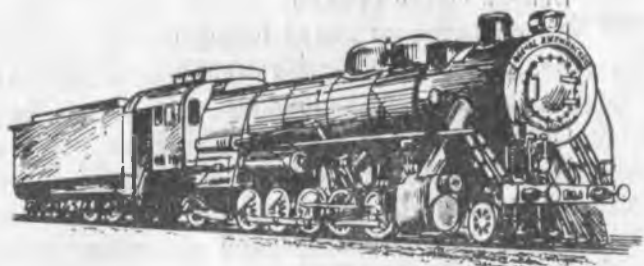
Ол заманда алмасдыны болмагынына асыры толу ийнан-
нъан болмаз эдим, кьоркьюу джюрегимден кетмеди. Суу ызын-
да кьаралдылагъа кьарай кетгенимде, бири кезюме алмасдыча
кёрюндю: чачы узун, бети чыммакъ акъ, кезлери меннъе кьа-
раб джылтырай — тамам Адемей айтханча. «Бери кел» деген
тауш'а таймай кьулагъыма келеди. Тик кьабыргъаны арлакъ
барыб, огъары джанымдан таш алыб, «не болса да болсун»
деб, кьаралдыны мараб атдым. Насыбха кере таш барыб тий-
ди. Аны ханс зат болгъанын билиб, тюшюб барыб кьарасам —
мант башы! Ол сагъат кьоркьюу менден кетди. Мени чакъыр-
гъанча эшитилген тауш баргъан суучукъну таушу болгъанын
анъыладым.

Кьоркьюуну хорлагъаныма кьуанч эте, мен ёгюзле таба ай-
лавдым. Андан: сора кече кьаралдыладан кьоркьюу адет мен-
ден узакъ кетди.

Соруула бла ишле.

1. Бу хапарда автор не затны кёрюзеди?
2. Къызбайлыкъны заран болгъанын билемисиз?
3. Джашчыкъ нек кьоркьгъанды?
4. Анъа таукеллик салгъан не зат болгъанды?

5. Джашчыкъ не ючюн къуайнъанды?
 6. Джашчыкъгъа джигитди деб айтыргъа боллукъмуду?
 7. Алмасды деген бош зат болгъаныны юсюнден не китаб окъугъансыз, не хапар эшитгенсыз?
 Хапарны толусу бла айтыгъыз.
 Бу хапаргъа кере сочинение джазыгъыз.

Темир алаша.

Борлакъланы Т.

Кёгюрчюнча кёксюл инъир
 Тюзге кёклеб къанатларын,
 Джел джалайды дженъил-дженъил
 Алашамы джаякъларын.
 Учсуз ариу, айбат тюзле,
 Къатапа тобча, ачылалла,
 Алтын сырма кюзлюкле
 Тенъиз кибиб чайкъалалла.
 Къызгъан ийнекча, сютден къызыб,
 Джашил джелин нартюхле —
 Барама барын кёрюб, озуб,
 «Сау къал» эте, къол силке.
 Темир атым чоюн тюзде
 Къурч чархлары бурулуб, къатыб,
 Къобу джолну зынъырдатыб
 Барад садакъ кибиб тартыб.
 Къара бурма джохар джалы,
 Булут кибиб, белин джабад,
 Юсюне учхум эм къурум
 Джабалакъча сабыр джауад.

Сызгырыб, кишнеб бир алада,
Джер къантарад вокзаллада.
Суу ичеди кранладан.
Къурч печине, дорбасына
Ташкёмюр зынтхы салама,
Къазанына, тегенесине
Бензин сютле къуяма.
Кече къарангы къара шарфны
Кёлтюрюб къарайды танънъа,
Таушунда улугъан чархны,
Салам береме «Рязаннъа»!
Кече тюзде джукълагъанча,
Кериле, созула кюн къобад,
Субай талланы арасындан
Алтын кёзлери ышара.

Соруула бла иш.

1. «Темир алаша» деб неге айтылады?
2. Поэт инъирни кёксюллюгюн не къанатлы бла тенъишидриди?
3. Аныча тенъишидирген, «къатапа тобча», «тенъиз кибики», «кыызгъан ийнекча», «булут кибики», «джабалакъча» дагъыда аны кибики сёзлени барын табыб айтыгъыз.
4. Джолоучу поэт танъ атханны къалай суратлайды?
Поездле халкъгъа не хайыр бергенлерини юсюнден джарашдырыб хапар айтыгъыз.

Турнала учуб барадыла.

И. С. Тургеневден.

...Бизни башыбыздан, билмей тургъанлай, кючлю ачыкъ тауш келиб, дагъыда ол сагъатдан аллыбыздан чыкъды.

Уллу ариу къанатлыла ючмюйюш тизиу болуб, кынъыр къанатларын сабыр, кючлю къагъа кёкде барадыла. Башларын, аякъларын бек узатыб, дорданларын тургъузуб, ала хауаны сызгъыртыб, ашыгъыш, тохдаусуз гузаба учадыла.

Джаны болгъан затладан узакъда, бек мийикде аллай исси, кючлю джашауну, аллай кюрешиуню кёрюу сеирди...

Соруула.

1. Турнала къайры учуб барадыла?
2. Турналаны юсюнден не хапар билесиз?
3. Автор турналаны кючлююклеринден не айтады?
4. Къачны ышанларындан не билесиз?

Бир минутха.

Бир минут къралыбызгъа уллу хайыр береді: минутха къазылыб алыннъан ташкѣмюр темир джолда 30 эшелонну мињь километр узакълыкъгъа элтдирирге боллукъду; бизде бир минутха хар автомобиль завод бир автомобиль ишлеб хазырлайды; фабриклерибиз минутха 13 мињь метр къумач согъадыла, мињьден артыкъ аякъ кийим тигедиле; минутха 250 тонна нефть, 2350 тонна ташкѣмюр джерден алынады; шекер заводла 20 мињь тонна шекер этедиле.

Бизни къралны бютеу ишчилери джылны ичинде хар кюн сайын иште сѣзге болуб бир минутну сирелселе, къралгъа 500 миллион сом заран тюшерикди. Ол ачхагъа уа 20 мињь иги юй ишлетирге боллукъду.

Кереклисича окъумай, ишлемей, заманын бош ие, борчун толтурмагъан адамны халкъгъа, къралгъа зараны тиеди.

Джашауубузну игиден иги этер ючюн, хар адам къаджыкъмай тутхан ишин баджарыргъа керекди.

Сѣз ючюн, 1960 джыл СССР-де ишлеген адамла барысы да ишлерин джанъыз бир процентге ёсдюрселе, 1400 комбайн, 9500 автомобиль, 3220 трактор, 27 мињь тонна къагъыт, 336 мињь сагъат, 73 миллион метр къумач, 683 тонна къурч, 3,8 мињь тикген машина, 40 мињь тонна эт, 250 тонна сары джау, 110 миллион пуд мюрзеу, 65 мињь тонна къум шекер бизге планны тышында къошуллукъ эдиле.

Заманыгъызны бош ашырмагъыз, хар минутну магъанасын билиб, игиликле этерге кюрешигиз!

Соруула.

1. Бир минут иш къралыбызгъа не хайыр береді?
2. Сиз заманыгъызны бош ашырмай, кереклисича ишлерге, окъургъа кесигизни юретгенмисиз?

Мињьи-Тау.

(Джыр).

Сен кѣкге джете мийиксе
Башха таулары ичинде,
Мияла кибик джылтырай
Къанъа бузларынъ юсюнде

Юсюнде барды акъ тонунъ —
Сен джай да, кыш да киесе,
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе.

Кюн ариу чуакъ тургъанлай,
Тохдамайды боранынъ,
Кыш да, джай да эримейин
Юсюндеги бузларынъ.

Къарны, бузну джыйыучу,
Булутла келиб къонуучу.
Тегерегине джыйылыб,
Таулула къараб тоймаучу.

Кесин бегитмей чыкъгъаннъа
Башха болмай бир джауса,
Сау дуняны башында
Эм белгили бир тауса.

Соруула бла иш.

1. Джырда Минъи-Тауну юсюнден не айтылады?
 2. Тауну юсюнде не затла бардыла?
- Джырны азбар этигиз.
Минъи-Тауну юсюнден юйде хапарчыкъ джазыгъыз.

Джугътур.

Къулуйланы Къ.

Къар бузлагъанд джугътурну
Ол ёхдем мюйюзлеринде,
Къарлы тауно кюмюшо
Джылтырайды кезлеринде.

Арыб, сырт тюклери бузлаб,
Ол къургъакъ дорбуннъа киред,
Къалкъый башлайд да тюшюнде
Кёк гелеу кырдыкны керед.

Къалкъыугъа кетиб турганлай,
Джел хыны сызгырыб ётед,
Уяныб кырдыкны тюше
Кёргенине джарсыу этед.

Ол эртденбла чыгад да
Къаяны башындан къарайд,
«Бизге сууукъ да, къар да нед!» —
Деген кирик, ёхдем турад.

Соруула.

1. Поэт джугъутурну не сёзле бла суратлайды?
2. Таулагъа къыш келсе, джугъутур къайда джашайды?
3. Қийиклени джашауларындан сиз не билесиз?

Уучу.

Тау эллени биринде бир мараучу уучу болганды. Ол бир кюн уугъа джайылганды, таулада кёб айланса да аллына джукъ тюбегенди, ызына къурлай къайытыб тебегенди. Келекеле мийик къаяны башында олтуруб солуй турганлай, бир заманда бек шууулдагъан тауш тегерекни алганды. Уучу: «Кюрт юзюлдю», — деб ёрге къарайма дегенлей, мийик кекден джумуллуб келген уллу къуш сермеб, тырнакълары бла къысыб, уучуну алыб кетгенди.

Къуш барыб, бир мийик къаяны ортасында ыраннъа къонганды.

Уучуну алайда къоюб, ол дагъыда къайры эсе да учуб кетгенди.

Уучу эс джыйганында бойнунда шкогу болмагъанын эсгергенди. Анъа да джарсый, къобуб ырандан тегерегине къарганды: мийикден сыйдам къызыл къаяны не башы, не тюбю кёрюмейди, аны ортасында тар ыранчыкъ, ыранны артында уллу терен дорбун. Ыранда бир талай джаныуар суюк, бир къаумланы ўа этлери да ашалыб бошалмай тура. Аланы кёргенинде уучу къоркъганды, алай'а не этерик эди. «Дорбунда ўа не зат болур» деб къарай барганды. Дорбунну артында ол кёб адам суюкле, чириген бысдыр кесекле, белибау къаишле кёргенди.

Уучу бек кьоркьуб, не этерге билмей сагышланыб тургъанлай, биягъы кьуш кьанат таушну эшитгенди. Ол дорбундан ырангъа чыкьгъанында, биягъы кьушну кенъде учуб келгенин кьргенди. Уучу башына мадар излей, гитче бычакъчыгъын кьолуна алыб, дорбунну артына барыб джатханды. Кьуш келиб ырангъа кьоннъанды. Уучуну ёлюб тургъангъа санаб, кьатына барыб, аны аягъы бла кьакъгъанды. Уучу кьымылдамагъанды. Кьуш аны юсюне миниб, кьабаргъа узалгъанлай, уучу джити бычакъчыгъы бла сермеб, кьушну богъурдагъын юздюргенди. Ачыусуннъан кьуш бла джанына кьоркьгъан уучу кьёб сермешгендиле. Кесине уллу джарала тюшселе да уучу кьушну ёлтюргенди. Ол ырандан чыгъаргъа бир да джол болмагъанды. Уучуну бир зат эсине тюшгенди.

Кьуш бек уллу кьуш болгъанды. Уучу аны сойгъанды да терисин юсюне кьаблаб, кьанатларын билеклерине байлаб ырандан энишге секиргенди.

Къаяны тюбуне учуб тюшгенди да юйюне сау-саламат баргъанды. Алай бла ашаб, джашаб кьалгъанды.

Соруула.

1. Уучуну кьуш кьалай алыб кетгенди?
2. Уучу дорбунда не кьргенди?

3. Уўчуну джигитлиги эм амалчылыгы нeден белгилиди?

4. Сиз уллу таў кўшладан не билесиз?

Бу хапарга кёре кесигизни сёзлеригиз бла сочинение джазыгыз.

Джугьутурлагъа уугъа баруу.

Коста Хетагуров.

...Уўчула эртден азыкьга тегереклешиб олтурдула. Хар бирини артмагында арпа кьатыкьлары бла тузу бар эди, Сабаны артмагында ўа бышлакь кесекчик да табылды.

Алай эте турганлай ууну башлар заман джетди. Теньле саутларын, хар не кереклерин джокьлаб кьарадыла. Аурлукь этерик джюклерин бир джерге джыйыб, бир-бирине тилек тилеб, хар ким ышан этген джерине кетди. Тедо теньлеринден айырылыб, ташлы тик сызгачыкьны терк таяныб тебреди. Башына чыгыб айланчха джетгенлей бир кесек мурукгу этиб, теньлерине бёркюн булгьады. Сора ол сагьатдан аланы туураларындан ташайды.

Чыгыб келген кюнню таякьлары Казбек тауну тёббесинде кьарларын ариу джылтыратдыла. Эртденнѝ тубан ачылгьанында суююмлю таўла кёрюндюле. Узакь Дариал ёзен кёрюнеди. Тедо бугьунуб кийиклени джолларын сакьларга мурат этген джерине джуукьлашды. Тикден чыкьганлай, тохдаб солууун алыргьа шкогуна таяныб, тегерекге кьарады. Онъ джанында, джуукь джерде табхырчыкьда джугьутур сюрюу отлай тургьанын эследи. Уўчуну джюреги тыкьырдады. Ол шкогун акьырын кёлтюрдю. Алай'а ол сагьатдан огьуна энишге ийди. Окь джугьутурлагъа джеталлыкь тюл эди. Алагъа кьайсы джанларындан джуукьлашхан таб боллугьуна сагыш этерге керек эди. Эки джолдан сора ўа алагъа джол джокьду. Огьаргьы джол уучугъа кьоркьуусузду, алай'а асыры тууреды, джугьутурла эслеб кьачаргъа боллукьдула. Тёбеннѝ джол бла алагъа бек джензил джетериксе, алай'а тамам кьоркьуулу джолду. Тюбсюз джарны, кьая секиртмени эрни бла барады...

«Хата джокьду, бир зат да болмаз!» — деб, кеси-кесине шыбырдай, Тедо тёбеннѝ джолну кетди. Ёмюрлюк кюртледе, хыны

къаялада джашагъан кийикле джукъдан къоркъа билмей эдиле. Аланы бир къауму тик талачыкъда отлайдыла, бир къауму ўа къая эшикледи къайгъысыз къалкъыйдыла. Тедо ёмюрюнде бюгюнча джигит, бюгюнча батыр болмагъанды, кесине тамам сакъ болуб, джаз-кишдикча джугъутурланы сымарлаб, джашыртын къатларына джуукълашды. Ол аягъы бла бир джанъыз ташны тёнъеретмей, бир джанъыз булчукъну къыркъмай, шыкъртсыз къысылыб барады. Ол акъырын барады. Алай'а аллына хар бир атлагъаны сайын ууда джолу боллугъуна бекден бек ышанады... Энди бир эки атлагъанлай, сайлагъан джугъутурун ышаннъа салыб атаргъа боллукъду. Ма энди Тедо излеген джерине джетди...

Аны тохдагъан джери олтуруб марарча таб джерчикди. Атахан огъу джерге тюшерик тюлдо. Ол тёнбен джанында къайда эсе да къаралдысы кёрюнмеген тюбсюз ёзенден къоркъмайды. Ол аны огъары джанындан башлаб, ёзенни тюз тюбюне дери къурт юзюлгенча, жыгъырдаб оюла, юзюле, баш энишге уча тургъан уакъ чаулну унутханды. Джанъыз бир ташчыкъ тёнъерегенлей бютеу ол къыйырсыз чаул оюлуб, баш энишге учхалаб, уучуну сау сюегин къоймай, ол сагъатдан эзиб, думп этиб ёзеннъе ташайтырыгъын билмейди. Тедону кёзлери да, сагъышы да, эси да аллында ышанлаб тургъан джугъутурладады. Ол шкокну бурнун джугъутургъа буруб, огъары аягъына миндирди... Ол ышанлагъан джугъутур тургъан джеринден кетди. Тедо ол тохдагъынчы сынаб къарайды. Джугъутур тохдагъанлай атаргъа деб тургъанлай Тедо шкогун энишге ийди. Аны джугъутуру ойнаб тебреди.

Кийиклени аллай оюнларын хазна уучу кёрмегенди. Джугъутур огъары джанына чыгъыб, арт аякълары бла тиш туруб, тёнбен джанында, тюз къаяны эрнинде тургъан джугъутургъа мыллык атды. Джугъутурла турушхан сагъатда аланы мюйюзлерини бири-бирине тийиб «чаркъ» деген ачы таушлары чыкъды. Тёнбен джанындагъы джугъутур не бир тентирер оноу этмеди, не бир тюрлю болмай, кесин тыялмагъан джугъутургъа айланыб мынъайды. Энди джугъутурла орунларын аушдурдула. Биягъынлай ёрге секириб, бир-бирине мыллык атдыла. Биягъынлай ачы тауш чыкъды. Алай'а джугъутурлада симсиреген, джаллар мураты болгъан кёрюнмеди. Энтда орунларын алмашдырдыла.

Тедо аланы тынчлыкъларын бузмаса, аланы къаллай бирни турушурукъларын билген къыйын эди. Қъараб туруб, уучу ол

сагъатдан бир атханы бла эки джугъутурну да ёлтюрюрге мурат этди. Муратыча болса, тюз оноу этген эди. Огъары джанындагы джугъутур арт аякълары бла шын туруб, аллына секирирге къаяны къатындан аллына силкиннъен сагъатда Тедо тѣбеннѣи джугъутурну мараб атды. Алай бла эки джугъутурну да бошады. Тѣбеннѣи джугъутур окъ тийиб ёлдю. Огъаргы уа аллына ол силкиннъени бла тѣбеннѣи джугъутур ол минутда джаралы болуб аўгъаны себебли, аллын тыяр зат болмай секиргени бла тюбю кѣрюнмеген къаядан баш энишге ташайыб кетди...

Уўчу къуанч тыбырлы болду, алай'а къуанчы кѣбге бармады. Шок атылгъан тауш къалгъан джугъутурланы да сесгеклендирди. Ала бир джары мыллык атыб къачдыла. Бир минутдан джугъутурланы бири джур джанъылгъанча джанъылыб, келиб уўчуну огъары джанында оюла тургъан чаулгъа кирди. Тедогъа болур болду. Ол джугъутур секириб чаулгъа киргенин, аны аякъ тюбюнден бир таш, аны ызындан да экинчи... ючюнчю баш энишге тѣнъерегенлерин эслер-эслемез кеси аллына оюла тургъан ташла уалгъандан мукъут ийис этиб, суу шоркъача ёзеннѣе къуюлду... хар таш кесини ызындан минъ ташны тизе эди... Чаулну, къаяны оюлгъанлары кѣк кюкюрегенча ёзенлени зынъырдатды. Ол сагъатдан таш оюлгъанны букъусу къалын тубанча бютеу ёзенни ичин джабды.

Оюлгъан тохдады. Аны арт таушу къайда эсе да ёзен ичинде теренде эшитилди... Букъу чѣкдю. Тедо кийиклени атаргъа тохдагъан джерчикни ышаны да къалмагъанды. Барын да таш оюлгъан тюбю бла къурутуб тас этгенди.

Соруула бла ишле.

1. Тауулагъа бурун уўгъа айланыу амалсыз керек нек болгъанды?

2. Уўчулукъ къыйын болгъаныны юсюнден бу хапар не айтады?

3. Автор тауланы къалай суратлайды?

Хапарны кесгин окъугъуз, магъанасын айтыгъыз, планын салыгъыз.

Уўгъа барыуну юсюнден къысха хапарчыкъ джарашдырыгъыз.

Ростсельмаш заводха.

Батчаланы А.-К.

Узакъ джерден къонакъ болуб келгенме,
Акъялымы санъа толу бёлгенме.
Талпыб келиб тюрсюнюню кёргенме,
Туугъан джуртумуча сени суйгенме.

Айтчы, кимди санъа ушагъан дуняда?
Джюз-джюз эшик сенден бери ачылыб,
Джюз-минъ саугъа сенден халкъгъа чачылыб,
Сени юсюнге джюз-минъ ишчи басыныб,

Джюз-минъ терезеле джарыкъ берелле,
Сени кёрюрге кёб къонакъла келелле.
Хар бир кёрген уллу акъыл бёлелле,
Кемсиз ариулукъну сенде кёрелле.

Миллетлени арасына олтуруб, —
Шахар болуб, кенъ тюзлени толтуруб,
Тамырларынь джерге терен орналыб,
Хар бир санынь къурч темирден къуралыб.

Сени отунъда темир тишлик тишлениб,
Къанынь-джанынь шыбыладан ишлениб,
Бутунъ-къолунъ бирер темир терекден,
Санъа ёлюм джокъ, кенъдесе ёлмекден.

Иш ишлейсе усдалыкъгъа тюсюнюб,
Хар бармагъынъ бирер ишни бишириб,
Ишинъи бегимли ашхы тындырыб,
Тушманланы джюреклерин сындырыб

Миялала къуршалаб бютеу юсюню,
Махдаулу ишлей усдалыкъ ишинъи,
Джашайса табыб къуанч юлюсюню.
Энди манъа да таныт сен кесинъи.

— Да, айтайым хапарларымы санъа,
Ишлемейме къазауатха, не къаннъа.
Америка тенъ болалмаз манъа,
Мюлк тюлме халкъ кыйынын ашагъаннъа.

Мени ием — тѣшге чѣгюч ургъанла,
Берч къоллула — фабрик, завод къургъанла,
Джерге урунуб, сабанланы оргъанла,
Ара мюлкъю машинасын бургъанла.

Хазналаны чыгъарама тауладан,
Толтурама халкъны алтын саугъадан,
Кенънъе ачама тенъликни джолларын,
Къурутама залимликни къолларын.

Атла, ёгюзле ишлеб болат темирден,
Барысыны азыкълары бензинден.
Халкъгъа ашны чыгъара джер тюрюнден,
Джюз-минъ адам файда алгъан биринден.

Тау тюрюнде артха къалгъан элlege
Артыкъ да бек акъылымы бѣлеме,
Къадыр, эшек джегилиучю джерlege
Темир атла, къурч ёгюзле береме.

Колхозчула ишлесинле эришиб,
Къурч атланы юслерине минишиб,
Саугъалай турама аланы барын.
Бай этсинле ала да колхозларын.

Ала алкъын джангъыдыла, джашдыла,
Эсги мюлкден'а кѣб онълу башдыла.
Алагъа мен къайгъырыулу анама.
Сѣзюмю айт, сеннъе аманат салама:

Соруула бла иш.

1. Назму заводну къалай суратлайды?
2. Ростсельмаш завод не хайыр береди?
3. Завод тау элlege артыкъ эс нек бѣледи?
Назмуну артында 7 куплетин азбар этигиз.

Бурлаки. С картины художника И. Е. Репина.

Мамырлыкъ ючюн.

Гуртуланы Б.

Совет Союз букъдурмайды
Байлыгъын, кючюн,
Къол береди къраллагъа
Мамырлыкъ ючюн.

Ким суймесе, бизни сѣзге
— Ётюрюкдю, — дер,
Суймегеннге негер болгъан
Шагъатлыкъ этер.

Къытай, Бирма, Индия,
Афганистан — сизге
Ыразыбыз, къарнаш-егеч
Болсагъыз бизге.

Индияда эки терек
Нек орнатханбыз?
Кокос терекни сютюнден
Нек уртлагъанбыз?

Аны уллу магъанасын
Биз да билебиз,
Бизни шохгъа санагъанны
Бек да сюебиз.

Сау дунягъа аслам халкъны
Мадарын, кючюн
Бирикдирирге сюебиз
Мамырлыкъ ючюн.

Соруула.

1. Къазауатны болмазлыгъын суйгенибиз не ючюндю?
2. Кимди бизни шохубуз?
3. Рахатлыкъны сакълауда СССР не иш этеди?

ТАҰРУХЛА, БАСНЯЛА

Къызгъанч.

(Къарачай таурух).

Эртде-эртде бир джаш бир байгъа къонакъгъа барыб:

— О-ойт! — деб къычыргъанды.

Чартлаб байны джанъыз къызы чыкъгъанды.

— Кюнюнъ ашхы болсун, эгечим!

— Ашхылыкъ кёр, кел джуукъ бол юйге, — деб къыз джашны къонакъ юйге элтгенди. Олтуртуб, болгъап ашарыкъларындан берирге кёзю къыймай, бай къонакъ джашны аллына бир аякъ суу, бир туурагъан гырджын, бир туз гырт салгъанды.

— Ашагъыз, джатыгъыз, тынчайыгъыз, — деб, орун салыб, байны къызы башха юйге чыкъгъанды.

«Марайым да, кеслери ашагъан да быллай хант эсе ашарма, алайсыз мен муну ашамам» деб, джаш къыз кирген юйге барыб, джашыртын къарзгъанды.

Къараса: аталары къой баш юйюте, аналары ич эте, къызлары къаз джукъа тургъанларын кёргенди. Аланы алай кёргенлей, джаш ичгери киргенди да баргъанды. Эшикден ол «доб» деб тюшгенлей, аталары къой башны юсюне олтургъанды, аналары ич эте тургъан табагъына олтургъанды, къызлары да джырта тургъан къазны юсюне олтургъанды, джашха да «олтур» дегендиле да бир шиндикге олтуртхандыла.

— Сени атам киби кёрюб, бир хапарым бар эди да аны айтыргъа келгенме. Ол да неди десегиз, — деб джаш айтыб тебрегенди: — Келе тургъанлайыма аллыма бир уллу джылан чыкъды. Ол джыланни башы сени тюбюнъде къой баш тенгли болур эди, аны уруб ёлтюргенимде, ол къатынны тюбюнде ичегилеча ичи тышына къотарылды. Мен аны алдай эсем, ол къызны тюбюнде къазча джукъунуб къалайым, — деб.

джаш джашыргъан затларыны барын да ачыкъ этгенди да къойгъанды.

Туз бла нартюх гырджын ашатханын да къызгъана тургъанлай, къонагъындан джашыргъан затлары ачыкъ болгъанына къонакъбай бек ыйлыкъгъанды. Алай болса да мадар табмай кеслерине хазырлагъан хантларындан къонакъгъа да салгъандыла.

Къонакъ джаш дженъил-дженъил къабыб, ашны эрлей силдегенди. Бай кишини къуру тебсиге тургъузгъанды.

Джаш ашаб бошагъанлай, джатаргъа къонакъ юйге чыкъгъанды. Ол кетгенлей бай къатынына:

— Къатын, джаш меннъе салгъанынъы да джутду да кетди. Энди ачдан ёле къалай джатайым? Эки от хычын эт да, бишир да къабдыр, марджа, — дегенди.

Джаш дагъыда эшикден тынъылаб туруб, хычынланы отха кёмгенден сора къайытыб бай болгъан юйге киргенди.

— Къарт, мен сени атам киби кёреме, хапарымы айтыб бошамагъан эдим да, аны сенинъе айтыргъа келеме, — дегенди.

— Айт, марджа, айт, — дегенди бай.

— Биз джети джаш бола эдик, сени киби бир иги атабыз бар эди. Атабыз ёлюрге тебрегенинде бизни джыйыб:

— Джашла, бир-биригизни тута, ариу джашагъыз деб осият этгенди. Алай болса да атабыз ёлгенли биз барыбыз да ма былай къатышдыкъ да къалдыкъ, — деб, отда бише тургъан

хычынланы кәрмеген кибиқ этиб, от агъач бла чанчакълаб кюлге къатышдыргъанды да кьойгъанды.

Сора байны къатыны.

— Ой, юйюнь кьурусун! Отда хычынла бар эдиле, кюлге къатышдырдынь да кьойдунь, — дегенди.

— Эшда-эшда, эслемедим, — деб джаш чыгыб кьонакъ юйге джатаргъа кетгенди. Биягъы джаш босагъадан тынъылаб тургъанлай:

— Бюгече бу джаш мангъа джукъ ашатмазгъа ант этгенди, эртденбла эртде туруб, ийнек сауарны аллы бла бир от гырджын этиб, отха кѣм, сен да ийнек саууб бошагъынчы ол бишер да, кьойнума сугъуб кетиб, туарлагъа къарай баргъан сылтау бла арлакъгъа барырма да аузланырма, — дегенин джаш эшитгенди. Къатыны эртденбла эртде туруб, эри айтханча этгенди. Къарт исси гырджынны къабаргъа малла таба джанлагъанды.

Джаш барыб:

— Къарт, бир кьучакълаб къалайым, бир башхасы болмай, сени атам кибиқ кѣреме, кесим да бюгюн кетерикме, -- деб кесине къаты кысыб кьучакълагъанды.

— Ой, джашауунъ кьурусун, кьойнумда исси гырджын барды, этими кюйдюрдюнь! -- деб гырджынны болгъанын ачыкъ этгенди. Джаш кьоймай гырджынны джартысын алыб ашагъанды. Сора къартны кьолунда къамчисин эслеб:

— Бай, къамчинги меннге бер! — деб тилегенди. Бай къамчисин берирге унамагъанды.

— Юйге барсанъ, бир эсги къамчим барды да, къатыннга айтсанъ, ол аны берир ансы, мен муну кьолумдан тюшюрмейме, — дегенди.

Джаш юйге келиб:

— Къарт атын меннге бергенди, атагъыз бла сѣлешиб келеме, — дегенди.

Къатын атын берирге унамагъанды.

— Алай эсе кел, тамадагъызны туурасындан барыб кычырайыкъ, — дегенди.

Сора джаш да, къатын да къартны туурасына барыб, джаш:

— О, бермейди! — деб кычыргъанды.

Бай эсги къамчини бермейди дегенча анъылаб:

— О, бер, бер да бармагъа кьой! — деб кычырыб джуаб этгенди.

Джаш эрлей атха миниб, кез туурадан ташайгъанды.

Инъирде, къарт келгенинде, алайда кишенлениб тургъан атын кёрмейин:

— Акъджал къайдады? — деб къатышына соргъанды.

— Да, бер деб кычыра эдинъ да, бердим да ийдим! — дегенди.

Бай ачыуланых, кюйюб-бишиб, тёрт джанын сермегенди, не этерик эди, джаш кез туурадан эртде ташайгъан эди.

Соруула бла иш.

1. Иги ашарыкълары бола тургъанлай, къонакъбайла къонакъгъа учхара ашарыкъ нек ашатхандыла?

2. Джаш къонакъбайланы харамлыкъларын къалай ачханды?

3. Къызгъанчны этген хыйласы башына къалай джетди?

4. Джаш иги адаммыды?

5. Таурухну магъанасы неди?

6. Быллай ишни юсюнден къаллай нарт сёз билесиз?

Таурухну планын салыгъыз да планнъа кёре хапар айтыгъыз.

Айю, бёрю, тюлкю.

(Къарачай таурух).

Эртде-эртде бир айю, бир бёрю, бир тюлкю шох болгъандыла. Бир джолда, ашарыкъларын таусханларында, азыкъ, аш излей джолгъа чыкыгъандыла. Ала джолда тюшюб тургъан бир джау гыбыт табхандыла. Ол джау гыбытны алыб баргъандыла да, инъирде келсек ашарбыз деб, бир мийик терекге такыгъандыла да кетгендиле. Ол кетиу бла бара-барыб бир сюрююню кёргендиле.

Сюрююге чабаргъа мурат этселе да, сюрюючюсю сакъ болгъаныны себебинден, бир чоласы тюшерин мараб, алайда бир дорбуннъа кириб кёб сакълагъандыла. Бары да ач болуб, ачдан къарынлары къурулдаб башлагъандыла. Тюлкю нёгерлеринден айырылыб, джашыртын ол джау гыбытны ашаргъа эсине тюшюб, хыйла сагъышла этиб башлагъанды. Тюлкю ол кюн эртденбла эртде туруб: «Бир аякъ тауш барды, ким эсе да келген болурму, мен эшикге бир къарайым», — деб дорбундан башын ары къаратханды. «Хайыр» деб, кеси кесине кёл этиб, сора

къайытыб келиб нёгерлерине: «Мен эшикге бир къарайым»,—деб чыгыб кетиб, дагыда ызына киргенди да нёгерлерине былай айтханды:

— Бу джуукъ эллени биринде ханны джашына улан туугъанды. Тюлкю-афенди келсин да анъа бир ат атасын деб менъе келечи ийгендиле, мен ары бир барыб келейим,—деб чыгыб кетгенди.

Тюлкю терекге тагыб кетген джау гыбытларына баргъанды. Терекни башына ёрлеб, гыбытны тюшюрюб башын ачыб, кереклиси чакълы бир ашагъанды. Дагыда гыбытны орнуна тагыб, нёгерлерине келгенди.

Тюлкюню нёгерлери соргъандыла:

— Тюлкю, хайырсыз, не ат атадынъ ханны джашына?

— Да, не атадым атаба, «Башламыш» атадым,—дегенди.

Ол кече ала ол дорбунда къалгъандыла, эртденбла биягъы, сюрююню кёрюб, андан бир джукъ къоратыр умутлу болуб, ала гъа сюрююню чоласы да тюшмей, ол эки кюнню да ач болуб, ачдан санлары тюшюб, кюнортагъа джетгендиле. Биягъы тюлкюню эсине биягъы хыйласы тюшгенди. Тюлкю нёгерлерине:

— Ким эсе да къычыра болур дейме, мен эшикге бир къарайым,—деб чыгыб, ызына киргенди да айтханды:

— Энтда мени чакъырадыла, бир ханны джашына улан туугъанды, кел да ат ата,—деб келгендиле.

Нёгерлери да «бар» —деб ийгендиле.

Тюлкючюк биягъы гыбытха келиб, терекге ёрлеб, гыбытны джерге тюшюрюб, ашаб белине джетдиргенди да алгъын орнуна тагыб, нёгерлерине къайытханды.

Нёгерлери тюлкю эшикден кирир-кирмез:

— Энди уа не атадынъ,—деб соргъандыла.

— «Ортамыш» атадым,—дегенди.

Нёгерлери ол кюн инъир ала болгъанында:

— Энди бюгюн бу сюрюуден джукъ да табмай эсек, ачдан тамам ёлебиз. Ол джау гыбытыбызгъа бир барайыкъ,—деб оноу этгендиле.

«Мен аладан алгъа барыб, джау гыбытны бир бошайласам»,—деб тюлкюге кысгынык киргенди. Аладан не мадар бла ччыныргъа билмей дыгалас этиб, эшикге чыгыб къайытыб нёгерлерине: «Биягъы мени чакъырадыла, бездирдиле — ары бир барыб келейим»,—деген сылтау бла эшикге чыкгъанды, ёлюм къара хаман чабыб биягъы гыбытха джетгенди. Терекге

ёрлеб гыбытны алыб джау ну бошагъанды, джалагъанды да сора гыбытны юрюб кѣбдюргенди да орнуна, терекге, такъ-гъанды.

Салыб нѣгерлерине келгенинде; «Энди ўа не атадынъ?» — деб нѣгерлери соргъандыла.

— Да, не атарыкъ эдим атаб, «Джаламыш» атадым, — дегенди. Ол кюн кеч болгъанды, кеслери тамам ач болуб, сюрюүден джукъ табмазлыкъларын да билгенлеринде, джау гыбытлары ашайыкъ деб тебрегендиле. Гыбытны такъган тереклерине баргъандыла.

Ючюсю да алайда терекге «сен мин, мен мин» деб сѣз болгъандыла. Тюлкую: «Мен минеллик тюлма, сиз менден къарыулусуз, сиз миннигиз», — дегенди. Терекге бѣрю миннѣнди да гыбытны тюшюргенди.

Гыбытны башын ачханлай «пысс» деб джели чыкъгъанды да кетгенди. Къарасала — джукъ да джокъ, къуру гыбыт. Алайда бир-бирлерине: «Джау ну сен ашагъанса», «огъай, мен ашамагъанма, сен ашагъанса», — деб хыны болгъандыла.

Тюлкую да:

— Мен ашамагъанма, менден къарыулусузгъуз джокъду, мени онъсузгъа кѣрюб айтасыз ансы, мен сизсиз къалай ашарыкъ эдим, — деб кесин бир джанына буюкъдуруб ант этгенди. Бѣрю айтханды: «Ол джау гыбытны ким ашагъаны белгили болур ючюн, мен оноу табханма».

Айю бла тюлкую да «айт» дегендиле.

— Энди бюгече бир уллу от этенк, ючюбюз да сыртларыбызны ашхы кызыдырайыкъ, тюбюбюзге юч агъач гопбан аякыны салайыкъ да джатайыкъ. Джау гыбытны ким ашагъаны белгили болур, аны ашарбыз, — дегенди.

Бѣрю айтханнъа ала да разы болгъандыла эмда кече ол айтханча этиб джатхандыла. Бѣрю бла айю джатханлай огъуна джукълагъандыла да къалгъандыла. Тюлкую ўа къарны аурургъа къалыб, кече бек тынъысыз болгъанды.

Не кюрешиб кесин тыялмай, гопбаннъа ичи ётгенди, тюлкую къоркъгъандан не этерге билмегенди, секириб туруб гопбанын бѣрюню тюбуне салгъанды, бѣрюню гопбанын а кесини тюбуне салгъанды да джатханды.

Эртденбла эртде тургъандыла да къарагъандыла, къарасала: тюлкуюде, айюде да джукъ джокъ, бѣрю ўа гопбанын толтуруб тургъанын кѣргендиле.

— Бёрю ашагъан кёреме, энди ўа тамам да билдик, — деб бёрюню айю бла тюкю тутуб кесгендиле да юлешгендиле, юлюшлерин экиси да кеслерини уяларына ташыгъандыла.

Бир кюн эртденбла эртде экиси да уяларындан чыгъыб бир-бирлерине тюбегендиле. Тюкю айюню уясыны тешигинден ары къарагъанлай, айюню джаў чулгъамы уясында ёрге тагъылыб тургъанын кёрюб, анъа бек зарлангъанды. «Аны кесиме къалай бла юзем» деб, сагъыш этиб, айюге былай айтханды:

— Айю, алан, кел, экибиз да уяларыбызны алларына джаў чулгъамларыбызны сюеик да, кенъден чабыб келирбиз да къабарбыз. Артда къалгъан алгъа келгенни къышына болурча азыкъ джыяргъа, — дегенди.

— Да, болсун, — деб айю разы болгъанды.

Айюню джашыртын кёлюне былай келгенди: «Мен'а тюкюден къарыўлума. Тюкюню ўа джанъыз эки секиргенлей да озарма», — деб.

Экиси да ол чабар белгилерине тебегендиле, тюкю уясыны къатында бир кесек мурукгу этгенди. Айю арлагъыракъ ташайгъанлай, аны тешигинде сюелиб тургъан джаў чулгъамны эрлей алыб, кесини уясына салыб, айюню уясыны аллына да бир уллу тегерек акъ ташны сюегенди да, айюню ызындан чабыб джетгенди.

Экиси да ол чабар джерлерине баргъандыла. «Хара», — деб тенъден чабхандыла. Чабыб келгендиле да тюкю «ам» дегенди да джумушакъ-джумушакъ джаў чулгъамны къабханды да, уясына киргенди да кетгенди.

Айю ўа кёз къарангъы этиб чабыб келиб, джаў чулгъамны къабама деб акъ ташны «гъыжт» деб къабыб, тишлерин ичине къуйгъанды да къойгъанды.

Айюге бек ачыў болгъанды. Алай болгъанлыкъгъа тюкюню уясыны эшиги тар болгъаны себебли, тюкюге кирелмегенди. Тюкю ўа айюден къоркъгъанды.

Айю бек ач болгъанды. Джукъ табсам деб джайылыб кетгенди. Анда бир кесек заманны айланыб джукъ табмай, ачыўдан ёлорге джетиб, къарыўсуз болуб, къайытыб келе тургъанлай, кёзюн да къысыб, аузун да къымылдатхан кибиб этиб тюкю айюге:

— Айю, шохай, не эте тураса, кесин'а к'айдан келесе? — деб соргъанды. Айю:

— Да не этеим, ачдан ёле турама, сен'а, тюлкую, кёзлеринъи нек джумгъанса? — деб соргъанды. Тюлкую аузун да кымыл-датханлай, кёзлерин да кысханлай, айюге былай айтханды:

— Айю, ма к'ремисе, мен да сенича ач болгъанымда кёз джауларымы алыб, аланы к'аба турама. Кеслери да не бек татлы эдиле, — дегенди. Айю соргъанды:

— Сора к'алай алалдынъ, менне да бир юрет.

Тюлкую айтханды:

— Эки ал аягъынъы тырнакъларын эки кёзюнъе илиндир да, бери тарт, сора ол заманда кыйналмагъанлай огъунакъ кёз джауларынынъ алыб к'оярыкъса.

Айю, тюлкуюю юретгенича, тырнакъларын илиндириб тартама дегенди да, эки кёзюню сууун ийгенди да к'ойгъанды.

Айю сокъур болгъанды.

Ол чыртда джукъ к'ермей, к'алайгъа баргъанын билмей, тюлкуюге ачыудан не этеим да деб, тюзге кетиб бара тургъанлай, тюлкую аны к'ергенди да к'оркъмай-юркмей тешигинден чыгыб, айюню ызындан чабыб джетгенди. Тюлкую кесин к'оян этиб айюге с'елешгенди:

— Айю, к'айры бараса, кёзлеринъ'а нек сокъур болгъандыла?

Айю айтханды:

— Сен'а кимсе, не айланаса?

— Мен'а к'оянма, н'егерлерими излей келе эдим, аланы табхынчы сенне тюбедим, — дегенди тюлкую.

— К'оян, мени хапарымы сен да сорма, мен да айтмайым. Бир аман н'егерни манъа джетдирмеген кыйынлыгы к'алмагъанды, ма к'еремисе, тишлерими джугъу да к'алмагъанды, кёзлерими да сокъур этгенди.

— Мени джауум аман н'егерге ышансын, ай, джазыкъ сен, тюлкуюге н'егерми болгъан эдинъ, мен ол тюлкуюю хапарын эшитгенме, бу дуняда андан хыйла киши болмаз, — дегенди.

Тюлкую айюню аллында к'онъурауну зынъырдатыб, айю да ол зынъырдагъан джерге аны ызындан бара, экиси да четти кыйырында бир уллу к'аяны эрнине джетгендиле.

Тюлкую:

— Айю, мен арлакъда бир эшек с'юрюу к'ереме, сен бир иги

чынъасанъ, барыб бир эшекни юсюне тюшериксе. Энди мен сени аллынъдан къонъурауу да зынъырматыб секирirme, сен да мени ызымдан не къарыууну да сал да секир, — дегенди.

Тюлкую шыкъыртсыз кесини бойнундан къонъурауу алыб, ол мийик къаядан атханды. Қъонъурауу зынъырдаб къаяны тюбю ёзеннъе тюшгенди. Алайына къонъурауу ызындан айю да мыллыгын атханды. Тёнъереб ол ёзеннъе тюшгенди, алайда «тырс» деб къарны джарылыб ёлгенди.

Тюлкую да къаяны тюбюне кенделен ыран джолчукъ бла айланыб барыб, айюню юсюне туруб къалгъанды.

Соруула бла иш.

1. Тюлкую хыйлачылыгы неден белгилиди?

2. Таурухну магъанасы неди?

Таурухну окъуб, хапарын айтыгъыз.

Таурухну магъанасына кёре кесеклеге бёлюгюз.

Не кючлю, не кючлю.

— Не кючлю, не кючлю?

— Кюн кючлю, кюн кючлю!

— Мен кючлю болсам, мени булут тыймаз эди.

— Булут кючлю, булут кючлю!

— Мен кючлю болсам, мени джанъуруму джер джутмаз эди.

— Джер кючлю, джер кючлю!

— Мен кючлю болсам, манъа чыкъгъан кырдыкны козулу къой отламаз эди.

— Къозулу къой кючлю, къозулу къой!

— Мен кючлю болсам, мени къозуму къонакъгъа кесмез эдиле.

— Къонакъ кючлю, къонакъ кючлю!

— Мен кючлю болсам, мени айылымы чычхан ашамаз эди.

— Чычхан кючлю, чычхан кючлю!

— Мен кючлю болсам, мени кишдик сытмаз эди.

— Кишдик кючлю, кишдик кючлю!

— Айхайда кючлюме, азау тишлиме, къакъ къабыргъа ашауум, адамла бла джашауум, къуш джасдыкъда джукълауум.

Эл берген джомакъла.

1. Бир атым барды да анъа минмеген киши джокъду.
2. Гитче уру этден толу.
3. Къуйругъу узун къара таукъ.
4. Терек башында кызыл чыпчыкъ
5. Юч къарнашны бир бёркю.
6. Чалман толу акъ кыозу.
7. Джер тубюнде кызыл кюбюрчюк.

Джуабла: Кёпюр, оймакъ, арауун, шибижи, тебси, тишле, чюгюндюр.

Джанъы джомакъла.

Сюйюнчланы А.

Джомагъыбыз—бир къабчыкъ,
Башын сизге бошлайыкъ:
Эл бериуню орнуна
Сёз беригиз, башлайыкъ.

Биреулен:

Мен айтыучу болайым,
Сен да аны билиучу.
Сен билмесенъ халкъ айтыр:
Сабыр болсун кюлюучу.

**Биреу сору, бири джуаб
этеди:**

Джашагъаны юйдеди,
Аякълары кюлдеди,
Табадагъын санайды,
Табхадагъын марайды.
— Кишдик!
— Огъай, джалкъау!

Кюнню ашхы заманын
Ол бошуна ашырад,
Хаман чайнаб бир сёзню,
Эрикменн кычырад.

— Гугукгамы айтаса?

— Огъай, джаншакъ!

Субай санлы, акъ къанлы,
Джашил чебген киеди.

Харакети кёбдю деб,
Келген джери сюеди.

— Келин!

— Огъай, нартюх!

Башы къалын табакъды,
Къашы сары чапракъды,
Юсю бир да омакъды,
Аякълары топракъды.

— Гинджи!

Огъай, чёблеу!

Кютсенъ—къуанч болады,
Кийсенъ—къумач болады,
Къараб бакъсанъ—май этед,
Терк огъуна бай этед.

— Малчылыкъ!

Тюз айтаса, машалла!

Бир арбазда беш киши.
Беш кишини — бир иши,
Уллусуна гитче — асыу,
Бир-бири бла джарашыу.
— Бир аязда беш бармакъ!
— Огъай, орус, къарачай,
Черкес, абаза, ногъай!

Сабыр туюбу сары алтын
Деб, айтабыз аны атын,
Халкъла суйген терекди,
Дуниягъа бек керекди.
— Рахатлыкъ!
— Тюз айтаса, къб джаша!

Нарт сёзле.

Батыр — бир ёлед, кызбай — минъ ёлед.
Ат — белден, джигит — кёлден.
Ауругъанны сау билмез, ач къарынны
токъ билмез.
Аурумагъан башха джаулыкъ кысма.
Аман малны сокъмагъы башха болур.
Гитче бармакъ да асыуду.
Эте билмеген ит ыйлыгъын кёрю.
Иш битмейин — кюч битмез.
Сютден аузу кюйген сууну да юрюб уртлар.
Ётюрюкчю — антчы болур.
Нёгер болсанъ — тенъ бол, тенъ болмасанъ —
кенъ бол.
Джыламагъан джашха джукга салмайдыла.
Чыбыкълыкъда бюгюлмеген, къазыкълыкъда
бюгюлмез.
Уллу айтханны этмеген — улаймаз.
Харам къарнашдан халал нёгер игиди.

Пил бла маске.

И. А. Крылов.

(Б а с н я).

Бир джолда уллу пилни
Айландыргъандыла, орамлада
Сеирсиндирирге элни —
Кёргюзюрге адамлагъа.

Орамда бара тургъанлай,
Бир джанындан Маске чыкъгъанды,
Пилни къараб кѳргенлей,
Кесин анъа атханды;
Къансыгъанд, чабханд, юргенд,
Джагъалашыргъа тебрегенд.

«Айыб аласа, тохдарменъ, хоншум, —
Джараймыд санъа пилге эриширге?
Не иш бард хырылдаб кюреширге?
Кѳремисе, къулагъына алмайды,
Сени ючюн ол джолундан къалмайды». —

Дегенинде хоншу Шавка,
Маске айтды джуабха:
«Ол тюлмюдю таукеллик салгъан манъа:
Не урушмай, не туюшмей бошуна —
Джигит, тулпар ататырма атыма!
Айтырла мени кѳрген бары итле:
«Пилге юрген, къалай джигитди бу Маске!»

Соруула бла иш.

1. Маске атын джигитге кылай айтдыргъа излегенди?
2. Кылыклары бла ол Маскеге кылай адамла ушайдыла? Басняны кесеклеге юлешиб (автор, Шавка, Маске) окуугъуз.

Басняны азбар этигиз.

Бёрю бла кишдик.

Кырымшаухалланы И.

(Басня).

Аманлыкны кыймагъан,
Ашаб ашдан тоймагъан,
Чегетледе, табхырда,
Кёлекгеде, салкында
Кыурукъ учун кыайырыб,
Бёрю деген джашаед,
Мал эслесе джайылыб,
Тута эд да ашаед.
Урлагъандан талмаед
Улакъ-тумакъ айырмай,
Бир кечени кыалмаед
Сыртха, кыолгъа джайылмай,
Итле алыб, туайлаб,
Мараучула чабдыла,
Мыллыклагъа сойланыб,
Уручуну табдыла.

Кыуругъундан, кыойнундан,
Кыулагъундан, бойнундан
Джабышдыла, кыабдыла,
Ёрге-энишге тартдыла,
Хахай этиб сермешиб,
Джагъалашыб, ёрелешиб,
Арты, аллы джукъунду,
Кючден-бутдан кыутулду.

Къаты туруб талагъы,
Хыр-хыр этиб тамагъы,
Аузу, тили ачылыб,
Силегейлери чачылыб,
Эрни-бурну къан болуб,
Тёрт санына тер уруб,
Бёрю келди тийреге —
Бугъунургъа юлеге.
Арбазлагъа кирирге
Адамладан къоркъаед,
Тынчырагъын билирге —
Ерге-энишге джортаед.

Юй артында ойланыб,
Кёкге къараб эснеди,
Кюнтурушда сойланыб,
Бир кишдикни эследи.
Кёзлеринден тёнъереб
Джыламукъла ташлады,
Къуйругъундан чегелеб
Былай айтыб башлады:
— Кишдик, джаным, акъыллы!
Меннъе шкоккла атылды,
Мени сюрюб джетелле —
Саудан тулукъ этелле.

Арбазлада, юйледе,
Сен джашагъан тийреде —
Намысына уяллыкъ —
Кимди къонакъ къояллыкъ?
Кишдик турду кёрюрге.
Джол кёргюздю бёрюге:
— Салам айт да кир юйге —
Кийик улу Алийге.

— Алийгеми?!

Арбазында парийге
Туайлатыб тутдурур,
Хатерими кёрмейин,
Мени саўлай джутдурур:
Кёб болмайын джуукъда,
Джаум кече сууукъда,
Бау ичине кирмейин,
Арбазында джатханем,
Къарангыда билмейин
Таначыгъын къабханем!

— Шахым улу Чомакъгъа —
Барсанъ алыр къонакъгъа.

— Ортабызда тил джюрюб,
Хатам джокъду мен билиб,
Ол айтыудан джети мал
Аны меннъе дерти бар.

— Бусагъатдан мычымай
Башынъ къалды айыбха,
Сен салыб бар джунчумай —
Батчаланы Найыбха.

— Найыб мени джаўлайды,
Бир текечик даўлайды.

— Джорт алесе алайгъа —
Лайпанланы Шамайгъа.

— Шамайгъамы?

— Шамайгъа.

— Тас болгъанды бек эртде
Бир бугъачыгъы джеркде,
Ким этгенин билмейди,
Аны ючюн мени суймейди!..

— Аманлыкъгъа юрениб,
Къарнынъ джерге суйрелиб,
Сагъыш этсем, къорарыкъ,
Хаталадан тѣбесе,
Сени юйюне къоярыкъ —
Киши джокъду, кѣресе.
Кесинъ сюрген сабанлыкъ —
Сеннѣ азыкъ-аш болду,
Кесинъ этген аманлыкъ —
Таякъ болду, таш болду!..

Кишдик сѣзюн бошаргъа
Итле бла уучула
Хырылдашыб джетдиле,
Ура кириб бѣрюню
Саудан тулукъ этдиле.

Соруула бла ишле.

1. Басняны магъанасы неди?
2. Аманлыкъчыгъа кюн нек джокъду?

Басняны азбар этигиз.

Бек джаратхан сѣзлеригизни тетрадлагъа джазыгъыз.

Биригиз автор, биригиз бѣрю, биригиз кишдик болгъанча этиб, басняны окъугъуз.

Лениннѣ.

Семенлени А.

Ленин деген — джерни насыб юлюшюдю,
Джерде къуанч, тюзлюк — бары аны ишиди,
Ол дуниядан элли тѣрт джыл туруб кетди.
Урунууну джолун тюзге буруб кетди.

Джер юсюнде джашау этген саулагъа деб,
Тѣлюлеге, туудукълагъа саугъагъа деб,
Ленинизм атлы насыб бериб кетди.
Тюзлюкню сюеб, джолун кериб кетди.

Иш.

Назмуну азбар этигиз.

ЮЙДЕГИ, САБИЙЛЕ

Джашасын бизни партия.

Къобанланы Д.

Джыл-джылдан байлыкъ кѣб болад
Сени джолунъу кючюнден,
Къралла юлгю алалла
Бизни къралны ишинден!

Припеви:

Джашасын бизни партия,
Ленинни иши джашасын!
Багъалы Совет Армия
Дуния тынчлыгъын сакъласын.

Артагъы уакъ миллетле
Теньлик джашаугъа чыкъдыла,
Партиябызны кючюнден
Къаранъылыкъны атдыла.

Хайырсыз тургъан джерлеге
Мюрзеу совхозла салдырдынь,
Къаранъы, мутхуз элдеде
Джарыкъ чыракъла джандырдынь.

Джашларыбызгъа джол берген
Сюйген заманда окъургъа,
Къартларыбызгъа онъ берген
Къартлыкъ кѣзюде солургъа.

Сени джолунъа джыйылсын
Бютеу джолланы аягы!
Мийикде турсун, джашасын
Коммунизмни байрагы!

Соруула эм иш.

1. Партия уакъ миллетлеге не болушлукъ этгенди?
2. Бизни къралда партияны башчылыгы бла не этиледи?
Джырны азбар этигиз да джырлагъыз.

Ана.

Джазаланы У.

Ана деген сыйлы ат
Джюреклени джылытад.
Огъурлуду ол бизде,
Турлукъду эсибизде.
Мени джокъдан бар этиб,
Эркетиб упба этиб,
Есдюргенди къаст этиб,
Джюрегине кёл этиб.
Къоюб кетмей эшикге,
Баурланыб бешикге,
Хар кечеде, хар кюнде, —
Мен тюшюнде-тюнюнде.
Кючюн менден аямай,
Менден эригиб къалмай,
Бешик джыр айта манъа,
Кёб кече чыкъгъанд танъна!
Сууукъ ашны ашатмай,
Хыны сёзю ушатмай,
Кишиге да къаратмай,
Терс атласам, джаратмай.
Манъа кирсиз кийдириб,
Окъуу-билим билдириб,
Окътаса школада
Ленин айтхан джоллада!

Соруула.

1. «Ана деген сыйлы ат» демекликни сиз къалай анъылайсыз?
2. Къаты джукълаб тургъан ананы баласыны таушчугъуна къалай уянгъанын эслегенмисиз?
3. Ана баланымы тынч уятады, бала ананымы тынч уятады?
4. Ана кёлю балада, бала кёлю талада деген, бурундан къалгъан сёзю магъанасын былайда къайсы сёзле айтадыла?
5. Ана баласын не заманда суймезге боллукъду?
6. Анасы суймеген баланы къаллай адамла сюерге боллукъдула?

Анадан тилек.

Борлакъланы Т.

Эртденбла эртде къобар сен мени,
Тамыз бизни отубузну тыбырда.
Джандан суйген, татлы анам, мен сени
Джырларыкъма суйген, джарыкъ джырымда.

Къаблан баласын тили бла джалаб
Эмизгенча сютден толу эмчегин,
Ёсдюргенсе баурунъда ийнакълаб,
Ыхдырмазча мени не от, не ёлюм.

Бер сен манъа атамы къурч къамасын,
Къаты тартыб кысайым мен белиме,
Джурт сакъларгъа чакъырады къралым,
Атланайым саламлаша элиме.

Тобугъунъда уланынъдан туугъанны,
Беллау айта, бешигине бёлерсе.
Къайтмасам, деу ёсдюрюб сен,
Мени орнума джурт сакъларгъа иерсе.

Есе кирсин къолунъдагъы тулпарчыкъ,
Къурч кылычы кюн таякъча ойнасын,
Болсун джуртну сакълар ючюн илечин,
Пулемёту туч къурмачлай чартлатсын...

Гитче тулпарчыкъ.

В. Гюго.

(«Гаврош» повестден).

1832 джыл Парижни урунъанлары джашауларын маджал этер мурат бла байлагъа къаршчы къазауат ачхандыла. Ол къазауатда Гаврош деген 12 джыл болгъан джашчыкъ алагъа болушханды. Тамада башын силке айтханды:

— Кѣб бармай баррикадада он патрон да къалмаз.

Ол сѣзню Гаврош эшитгенди. Ол шышалагъа деб этилген четенни алыб, баррикаданы тешиги бла чыгыб, ёлгенлени патронташларын кесини четенине бошатыб тебрегенди.

— Сен не этесе? — деб анъа баррикададан кычыргъандыла. Ол башын кѣлтюрдю:

— Джамагъат, мен четенни толтурама.

— Қартечни сен кѣрмеймисе?

— Джангурчукъ джауады. Хаталы тюрдю, — дегенди Гаврош.

— Бери къайыт! — деб тамада кычыргъанды.

— Бусагъат, — деб Гаврош орамны чабыб тебрегенди. Орамны узуну джыйырмагъа джуукъ ёлюк сойланыб тура эди. Джыйырма патронташ — быладан баррикадагъа шокот от запас алыргъа боллукъду. Гаврош патронланы джыйыб четенине атыб башлагъанды.

Тютюн орамны юсюн тубан басханча басханды. Тубан акырын ёргерек чыгыб, дагъыда джангъыдан орамны джабханды. Кюндюзгю кюн тубан басханы юсюн, орам къарангъыды. Ол кыксха орамны эки джанындан уруш этгенле бир-бирлерин кюнден айырадыла.

Қъарангъы Гаврошха джарады.

Тютюн джерни джабханы бла чыркым санлы Гаврош солдатлагъа кѣрюнмей иги узагъыракъ барырчады. Ол биринчи кере, джанына уллу къоркъуу болмагъанлай, алты-джети патронташны бошатды.

Ол бауру бла сюркеле, тѣрт аякълана, четенни тишлери бла кѣлтюрюб, бир ёлюкден бир ёлюкге джыланча сюркеле, патронташланы бошата барады.

Ол алкъын баррикададан узакъ кетмеген эди, алай'а джау-

лагъа кѣргюзюб къоярбыз деб къоркъуб, аны чакъыра кычырыргъа базмадыла. Ол арыдан ары бара, шкок, тоб атылгъандан болгъан тубанны асыры къалын болмагъан джерине джетди.

Гаврош ёлген сержантны патронларын ала тургъанлай, ёлюкге келиб бир окъ тийди.

— Къара-къара, мени ёлюклерими ёлтюредиле! — деб Гаврош кычырды.

Экинчи окъ тюз аны къатында орам ташха тийди. Ючюнчю четенин къаблады.

Гаврош аллына къарагъанында, орамны мюйюшюнден анъа шкок ата тургъанларын кѣрдю.

Ол ёрге туруб сюелди. Джел аны чачын тарай эди. Аны ышаннъа салыб тургъан гвардиячылагъа къарагъанлай, Гаврош кычырыб, жарыкъ джырлаб тебреди. Андан сора ол аугъан четенин сюеб, тѣгюлген патронланы аны ичине джыйыб, дагъыда арлакъ барыб, патронташны ичин бошатыб тебреди. Тѣртюнчю окъ къулакъ джаны бла озгъанында да Гаврош джырны бардыра эди.

Бешинчи окъгъа да ол джыр бла джуаб берди.

Алайда бир зат бар эди! Джашчыкъ таба шкок атадыла, ол да атханланы къозуйду. Хар атылгъангъа ол бир куплет джыр бла джуаб этеди. Аны ышангъа салыб атханлай турсала да, уралмайдыла. Ангъа шкок атхан заманларында гвардиячыла кюледиле. Ол'а джата, ёрге тура, бугъа, джангъыдан чыгъа, къача, къолун джумдурукъ этиб джау таба тута, патронланы патронташладан алыб четенин толтура барады. Аны эте айлангъанына къоркъуб баррикададан къарайдыла.

Фатима.

Сарыланы В.

(Х а п а р) .

— Болушугъуз! Болушугъуз! — деген таушла Исхакъны къулагъына келиб илгендирдиле. Исхакъ туруб къарагъанында, кёлню ичинде башы тюрбуне айланыб бир къайыкъ, андан берлакъда джагъадан узакъ болмай бир тиширүү бир бата, бир кёрюне, чебгени джунчута, чач эшмелери къолларына чырмау бола, джюзерге кюреше келе эди. Дагъыда джагъагъа дери джюзезе келиб, тал тереклени суугъа джетиб тургъан бутакъларындан къадалыб, тышына чыгъаргъа къарыулары джетмей тургъан эки къыз.

Чабыб келиб аланы суудан алды да, Исхакъ суугъа секирди. Джюзюб келелгенича келеди, алай'а кёлню аур суу Исхакъ ашыкъгъанлыкъгъа, бир да ашыкъмайды. Суугъа кетген да джюзерге дыгаласын къоуб, энди кесин суугъа батдырмай, къалкъаргъа кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа кийимлери бла кетиб, джан дыгалас этген адамда къарыу къалмагъанды.

Исхакъ джетиб, бата тебрегенин бир къолу бла тутуб, джюзюб тебреди. Ызына бир кесек келгенден сора, Исхакъны да къарыуу таусула башлады. Қоуб чыгъаргъа болмайды, алыб чыгъаргъа—арыгъанды, джеталлыкъ тюлдю... Тёгерекде болушлукъ этерик киши кёрюнмейди. Сууну тартхан къолу талыб, Исхакъ аны барын-джогъун да билмей башлагъанды... Ол къолун тутдуруб, ол бир къолу бла да бир кесек джюздю. Дагъыда аушдурду, андан сора да... Алай бла къыйырына джетерге та-

мам къарыусуз болуб, батыб тебрегенлей ёрге тургъанында, аякълары джерге тийдиле. Нёгери да ёрге турду. Тышындагъы экиси болушуб, быланы суудан чыгъардыла.

Бир кесекден сора Исхакъ эсин джыныб къарагъанында, ол алгъын чыкъгъан экиси кийиннирге кюреше, ючюнчюлери да аланы юсюне ёрге сюелиб, узун чач эшмелерини седиреген учларындан суу саркъа, аякъларында да туфлилери джокъ, эринлери кёгериб, безгеги тутханча къалтырай тура эди. Тентирей-тентирей арлакъгъа барды да, терек тюбюнде плащ бла тапочкаларын: «Магъыз!» — деб къызлагъа бериб, джалан аякъ шахарны сансыз орамлары бла квартирасына келди. Тенълери не къадалсала да, не болгъанын айтмады Исхакъ. Бир-эки стакан исси чай ичди да, тешиниб оруннъа кириб, китабына эсин ийди.

Эртденбласында экзамен бериб юйюне келгенинде, тюненеги юч къыз Исхакъны Рамазан деген тенъи бла сёлеше тура эдиле.

— Да энди танышайыкъ... Исхакъ... Валя... Надя... Фатима.

— Бек ашхы, олтуругъуз, — деб Исхакъ къызланы олтуртуб, кеси да олтурду. Тюнене болгъанны юсюнден сёз башларгъа суймей, Исхакъ къызлагъа башха хапар айтыб башлагъанында, Валя: «Сиз ким болгъаныгъызны, джашагъан джеригизни, окъуб чыкъгъан школугъузну, ишлеген джеригизни (Исхакъны кёкюрегинде комсомол знакчыкыны кёрюб), сизге комсомол билет берген комитетни да айтсагъыз, биз сизни тюнене адамлыгъыгъызны газетге джазарыкъ эдик», — деб къолуна къагъыт, къалам алыб тохдады.

Исхакъ болгъан ишни кишиге да айтмай къоярыкъларын изледи. Анъа Валя бла Надя асыры онъсунмасала да, Фатима къуанды. Ол Исхакъгъа нени эсе да айтыргъа излей, айта башлай да биреу тыйгъанча бола туруб, къызаргъан да эте: «Бюгюнден ары сени къарнашымдан башха кёрмезме», — дегенинде, Исхакъ: «Сау бол, Фатима, мен да бюгюнден ары сени эгечимча кёрлюкме», — деди.

Джангъы къарнашына къуаныб, Фатиманы бети джарыды.

Соруула.

1. Сиз суугъа кетген адамны кѳргенмисиз?
2. Суугъа кетгенлеге болуша туруб Исхакъгъа эм кыйын тийген не болгъанды?
3. Ол ишинде Исхакъны джангылычы болгъанмыды? Болгъан эсе ол кыйсыды?

Гимназияда.

Д. Ульянов.

(Ленини гитче къарнашы).

Владимир Ильич гимназияда бек алапат окъугъанды: бир классдан бир классха бешлеге окъуб, биринчи саугъа бла кѳчуб туруб, 17 джылында гимназияны алтын медаль бла бошагъанды.

Юйге сочинение джазаргъа берилсе, ол гимназист джѳнъерлерни асламысыча, ашыгыш, берирге заман джетген кюнню аллында, кече танъгъа дери олтуруб, джангыз да джазмай эди. Сочиниени нени юсюнден эм не замангъа джазаргъа керек болгъанын билгенлей, Владимир Ильич эрлей ишлеб тебреучен эди. Къагъытны тѳрт бюклеб, бир кесегинде план сала эди. Андан сора бир къагъытны алыб, узунуча бюклеб, сол джанын планына кѳре харифлени, санланы джазыб толтура эди.

Бара-бара кюнден кюннѳе къагъытны онъ джаны тюрлю-тюрлю джазыуладан, тюзетиуледен, белгиледен, кѳргюзюуледен д. а. к. затладан тола эди. Андан сора сочиниени берир заман джетерге ол джангы къагъытла алыб, китаблада этген

белгилерине да къарай, сочинениени джаза эди. Эм артында хазыр болуб бошагъан сочинениесин ол мерекеб бла тетрадаха кѣчюре эди.

Аны тышында, гимназияда окъугъан заманында Владимир Ильич черновиклени мерекеб бла джазмай, хаманда карандаш бла джаза эди. Ол карандашны бек инъичге кыйгъаны себеден, харифле халыча инъичге бола эдиле. Карандаш дуббукъ болса неда сынса, ол джангъыдан къадалыб бек аламат кыйгъынчы кюреше эди. Мен, 12 — 13 джыл болгъан, джашчыкъ, Владимир Ильични сочинение джазгъанына къараргъа бек сюе эдим; ол болмагъан сагъатда кириб, аны черновик къагъытына къарасам, бир джаны дженъил толуб баргъанына бек сеирсине эдим.

Владимир Ильични литературадан окъутуучу эм аны сочинениелерине алгъа багъа салуучу гимназияны директору эди. Ол Владимир Ильични сочинениелерине бек къуана эди эм къуру беш салыб кыймай, асламысына къошагъы бла беш сала эди. Ол Владимир Ильични сочинениелеринде артыкъсыз да аны мизамың, аз джазылыб, терен магъаналы, ачыкъ эм тынч джазгъанын джаратханына бизни анабызгъа бир талай кере да айтхан эди. Владимир Ильични гимназияда джазгъан бир къаум сочинениелери анамда асыралыб тургъан эдиле, алай'а хаман бир шахардан бир шахаргъа кѣб кѣче, жандармала тинтиуъл эте, ала артда тас болуб къалгъандыла.

Владимир Ильич ученик заманында огъуна сочинениелеринде иги джорукъну тутханды: магъанасы терен, сѣзю аз.

Соруула.

1. Владимир Ильич эринмей кючлю кюрешгенин не зат кѣргюзеди?
2. Владимир Ильич сочинениелени къалай джазгъанды?
3. Сиз сочинениелени къалай джазасыз?

Горький китабны къалай окъугъанды.

М. Горькийден.

Къайгъылы да болама, эсима тюше кюллюгюм да келеди — китабны окъургъа бек сюегеним ючюн неллей бир аур азаб чекгенме, кѣлюм сыннанды эм къайгъыны чекгенме.

Хоншубуз тигиүчүден алгъан китабларым меннѐ бек багъалы кѐрюндюле да, мени джекген къарт къатын аланы печде кюйдюрюб къояр деб къоркъдум. Ол китабланы эсиме тюшюрмезге кюрешиб, мен эртден сайын чай бла ашаргъа ѓтмек алыүчу гитче тюкенчикден тюрюлю-тюрюлю бетлери болгъан китабчыкъла алыб башладым.

Мен ол китабчыкъланы окъугъаным ючюн, хар бирине бир капек бере эдим. Аланы не отун джарыүчу сарайда, неда табсыз сууукъ чардакъда окъуй эдим.

Бир-бирде, китабны бек джаратсам, неда дженъил окъургъа керек болса, кече туруб джау чыракъны джандыра эдим. Кече сайын чыракъ гитчерек болуб чыкъгъанын эслеб, къарт къатын чыракъны ѓлчелеб, ѓлчесин джашырыб тебреди. Эртденбла чыракъны бир-эки элиси джетмесе, неда мен ѓлчени табыб, чыракъны кюйгени чакълы бирни сындырмасам, аш юде ачы кычырыкъ чыгъа эди.

Ол мени кѐлюмю къалдыра эди, алай'а окъургъа бекден бек сойюб бара эдим.

Мен джашыртын окъууно кьоймадым, къарт къатын'а бир талай кере да мени китабларымы кюйдюрдю. Ала ючюн мени тюкенчиге кѣб ачха — 47 капек борчум болду. Ол менден ачха даулаб, дженъил-дженъил сора эди:

— Борчуну келтирдинъми?

— Огъай.

— Къалай? Сени сютге берейимми, не? Сени колониягъа иерча?

Мени ачха алырча джерим джокъ эди да — джалымы къарт атама бере эдиле — къалай этеим?

Юч кюнню кыйналыб айландым. Аны эслеб юй иеси:

— Пешков, нек мыдахланнъанса, ауругъанынъмы барды? — деб сорду.

Хар къайгъымы мен анъа ачыкъ айтдым; ол къашын-башын туюдю.

— Ма, кѣремисе китабланы не этгенлерин. Къалай-алай болса да аладан къайгъы чыкъмай къалмайды.

Сом джарым бериб, къаты айтды:

— Эшитмедим деме, юй бийчеме, анама да джукъ айтма — даур этерикдиле. Джанъы джылдан джаздырыб газетле алыкъма — ма ол заманда окъу.

Инъир сайын тышымдан газетни окъуй эдим:

Газетледен эм эсги журналладан мен башха шахарланы, халкъланы джашауларын биле эдим, ол себебден мен инъир бла болмай, кече окъуб тебретим. Меннѣ чыракъ бермей эдиле, чыракъ алыргъа уа ачхам джокъ эди, ол себебден чыракъдан акъгъан джауно банкагъа джыйыб, анъа патеген къуюб, халыдан ѳзек этиб, кече сайын печни башында мутхуз джарытхан чыракъ джандыра эдим.

Соруула.

1. Горький окъургъа китабла кимден ала эди?
2. Аланы къалайда эм къачан окъуй эди?
3. Горький китабла ючюн не сѣзге къалгъанды?
4. Аны башын палахдан ким алгъанды эм къалай?
5. Китабладан сора уа Горький не зат окъуй эди?
6. Ол китабланы къайда окъуй эди?

Китаб.

Алийланы С.

Китабны алсанъ къолунъа,
Башынъа оюм аласа.
Тюз юлгю табыб джолунъа,
Джашауда насыб табаса.

Китаб билимни башыды,
Башы джетишиб алгъаннъа.
Заманны татлы ашыды,
Анъылаб къулакъ салгъаннъа.

Джарлы джашчыкъ.

Аппаланы Х.

(«Къара къобурден»).

Зыкгыл кѣнгеги энишге тюше да аны тарта, бир къолу бла да бурунчугъун дженъине сюрте, Ибрахим дерсинден юйюне джортуб кирди. Къыйырлары къобузча бюгюлген, бир къанаты да сыннъан кир аптиегин букъу табхагъа сала, анасына:

— Атам къачан келликди? — деб сорду.

Анъа джуаб этерге анасыны заманы джокъ эди, кимни эсе да къой терилерин джалгъа алыб, ирагъач бла илей тура эди. Бир кесек замандан белин ёрге солутуб, бир къолу бла да билек агъачха таяна, Мѣлехан джуаб этди:

— Таш айтхан, гугурук къычыргъан керти эсе, бюгюн-бюгече келеди деб турама. Бюгюн Шабайды къызы келиб таш салгъан эди да ол:

— Бусагъатдан атагъыз келмесе, мен ташха къарамам,— деб кетгенди.

— Анам, сен атамы атын айтмай нек джашыраса, сен «Темуркъа» дегенликге не боллукъду?

— Тели джаш! Сен нени билесе, мен эркишибизни атын айтсам, тишлерим ауруйдула. Тур, сен джаман, кесинъи къартгуна этиб гырылдай турма да, баш табхада аякъ тюбюнде къурмач барды, аны ал да аша.

Атанъ келгинчи къурмач, джырна бла кечинмесек, мюрзеу-чюгюбюз таусулады, тирменнѣ элтириги къалмагъанды.

Къабарыкъны атын эшитгенлей, Ибрахим секириб турду, сора табхада кир агъач аякъчыкъда эрлей къурмачны алыб, къумда чартлагъан нартюхледен аузун толтуруб, амма-джукга эте келиб, биягъынлай анасыны къатына чѣкдю.

Джашчыкъны къолунда нартюх бюртюклени эслеб, уллу сары гугурукгулары, дагъыда юч къозлагъан таукълары да аны ызындан джашчыкъгъа ёшюн уруш эте, аякъгъа узалыргъа мурат этиб, Ибрахимни тѣгерегине басындыла. Сары гугурукгу, кесин ёхдем этиб, къалгъан таукъладан эсе алгъа барыргъа кюреше эди, алай болгъанлыкъгъа Ибрахим аны таба къолу бла силкгенлей, ёхдемлиги унутулуб, артына къачыб, «сиз да барыгъыз алгъа» деб, таукъланы бирем-бирем бурну бла уруб, къычырта эди. Дерсден ач болуб келген Ибрахим къурмачны кесини аузуна къуйгъан болмаса, таукълагъа берир акъылы джокъ эди.

Акъ чартлагъан нартюхлени агъач аякъдан Ибрахимни аузуна дженгил-дженгил баргъанын кѣрюб, не болса да кѣреик дегенча, дагъыда биягъы таукъла джерде бюртюк излегенча этиб, джерге узала да бир-бирине къарай, биягъынлай Ибрахимни агъач аягъына джуукъ келдиле, алай болгъаны ючюн аякъны ичинде къалгъан эки-юч бюртюк Ибрахимни аузуна тюшгенин эслеб, кѣллери къалгъанча, бурунлары бла къолтукъ тюблерин къашый, бир джанына джанлаб кетдиле.

Бир кесек тургъанлай, гугурукгу, Ибрахимге разы болмагъанын билдиргенча, эшик аллында нарат томураўгъа миниб юйге айланыб, юч кере къычырды.

Шабайды къызыны айтханы эсине тюшюб, Мѣлехан, керти кѣлю бла къуаныб, ишин да къоюб, «хайыр хапар айт» деб, джолгъа къараргъа эшикге чабды, алай болгъанлыкъгъа къолу бла кѣзлерине не къадар кѣлекге этиб къарады эсе да, Темуркъаны келиб кѣрмеди. Гугурукгуну къычыргъанындан джюрегине себеблик табыб, энтда бир кере бир къычырырмы эди деб, эшик артындан акъ улакъ къабчыкъчыкъдан ууучу бла бир нартюх алыб, гугурукгугъа теджейирек, таукълагъа атды.

Мѣлехан босагъада ёрге сюелиб сакълагъанлыкъгъа, нартюхден тойгъан гугурукгу, бир да къычырыр кѣллю болмай,

таукъ бѣлегин да ызындан тизиб, бюсюреуѣсюз багуш къазаргъа кетди.

Мѣлехан, къуанч этгени да сорушуб, къараб юйде Ибрахимни кѣрмегенинде, ол сагъатда джашчыкъ дерсин къоюб, ойнаргъа къачыб кетгенин эследи. Бу затха джюреги разы болмаса да, къалгъан замандача Ибрахимни излерге бармады, алай болса да ачыулу болгъанын таныта: «Тохда, атанъ бир келсин, мен сени къабынъа джыярма ансы, сен энди калак итча, айланыб тебрегенсе», — деб кеси аллына сѣлеше, юйге ташайды. Джумушакъ джюрекли, джашын бек суйген Мѣлехан башха заманда бу затланы айтырыкъ болмаз эди, бююн'а ташда да чыгъыб, таукъ да къычырыб Темуркъаны келмегени Мѣлаханнъа ачыу тийиб, мыдах этген эди, ол себебден ачыу-ун кимден болса да алыргъа керек бола эди.

Темуркъа Къыямытха джыл джалгъа джарашыб кетгенли джыл бла эки ай бола эди. Ол кетгенли Мѣлехан аны джалындан бир челек айран бла бир къакъ къабыргъа болмаса джукъ кѣрмегенди. Джыл бла эки айны джашы да, кеси да бай юйледен иш алыб, кимге джамчы этерге, урчукъ ийирирге, кимге да тери илерге кюрешиб — башларын алай тутхандыла. Ол заманны ичинде Мѣлехан табханчыгъын Ибрахимге къабыдырыб, кеси кѣб кечени ач джатханды; джашчыгъы ач болуб кѣзюне къараса, джюреги такъыр болуб, кѣб заманны кѣб кѣз сууларын тѣкгенди. Бу затланы сынаб эрини аллына къаргъаны бир да сеир тюлдю.

Соруула бла ишле.

1. Ибрахимни джашауу къалай болгъанды?
2. Мѣлехан Темуркъаны аллына бек нек къарагъанды?
Хапарны толусу бла айтыгъыз.
Планын салыгъыз.

Хамит.

С. Хатуов.

(«Танъ джарыкъда» деген черкес повестден).

Кюн чыкъгъандан кючлю джел ургъанлай бир джанына таяныб тургъан, тозурагъан саламбаш юй ауаргъа джетеди. Юйню ичинде джарыкъ мутхуз эди. Талай джылны тиширыу

кьол тиймеген оджакъны бир джанына, юйню кьабыргъасына сюртюлген гитче терезе миялачыкъдан ай бирча сууукъ къарайды.

Мюйюшде алаша шиндикчикде Хамит олтурады. Назик сабий бармакчыкълары бла къадалыб ол, иги да джибимеген эсги тилимди бла кесини чабырларын тизеди.

От джагъада къургъакъ сыгынны оту сёньюб джукъланыб барады. Ол джашчыкъны джазыкъсыннъанча, Хамитни сау кюнню ийнеклени ызындан чаба, арыгъанын билгенча этеди. Аны кирпичкери кеслери аллына джабылыб барадыла. Хамит мизни къайры тюртгенин кёрмейди. Джылтыргъан чабырладан ётюб, алысын бла къаура кесген аякъларыны ауругъанын да унутханды.

— Джат, джат, балам, эртденбла эртде турурса да бошарса, — деди ынъычхай атасы Забит.

Ол, эсги арбача, джызылдагъан орундугъунда бир джанына кыйналыб бурулду.

— Бир кесекчик кългъанды, атам, — деди Хамит.

— Эй, кыйынлыкъ, кыйынлыкъ, — къарт Забит ахсыныб айтды, — чыгыр башха — чачырауукъ дегенлей, джарлылыгъыбызны юсуне да ауруу кьошулгъанды.

Ол аур ахсыныб, солууун алыб, дагъыда башлады:

— Сен бир кюнню болса да солургъа керек эдинъ, мени бу налат ауруу аурду да...

Ауругъанны ынъычхагъаны бир тохдаб, бир да къаты чыгъа эди.

Джашчыгъыны кёлюн аман этмез ючюн, Забит ынъычхагъанын билдирмезге кюреше эди.

Нартюхге ычхыныргъа умут этген кёк ийнекни сау кюнню ызындан сюрюб айланнъаны Хамитни эсине тюшдю. «Иги сагъан, аны иесине ашха-схатха сойгъай эдиле, эркин сырт анъа аз болады»... деб, ачыу болуб, эсине тюшдю.

Эсине тюшгенин ол ачыкъ айтды. Атасы, кюлюрю келиб, анъа къарады.

— Не этеик, балам, ол иесине ушаш джутду. «Ушамагъан — джукъмайды», — деб сёз барды.

Талай минутну шум болуб турдула.

Сора Забит былай айтыб тиледи:

— Джашым! Меннъе суу ичирчи. Кьошун ма былайда, ме-

ни къатымда турады. Сау болсун, Нафица, къартны сыйлаб, чабыб барыб, Қъобандан сууукъ суу алыб бергенди.

Иги, халал кызычыкъды. Қъаты кучакъларгъа, башчыгын сыларгъа керек эди, худжу ауруу. Мен ёрге туралмадым...

Атасы Нафицаны юсюнден селешгенинде, Хамитни джюреги къайгылы болду. Ёнъе ол атасына джукъ айтмады. Тюнене эртденбла, юйде эшик артында ауб тургъан туарчы таягын алыргъа ийилгенинде, Нафица анъа эки кызыл бишген нардуу бла бышлакъ кесек бергенди.

Бусагъатда да ол кызычыкъ аны аллында сюелиб тургъанча, кече аланы джукъусуз болгъанларына, атасыны ауругъанына, аланы джарлы джашауларына ала бла бирге джаны ачыгъанча болуб, джашчыкъны кезюне былай керюндю.

Нафицаны джылтырагъан эмда джумушакъ къарагъан къара кезчюклерни аны эсине тюшдюле.

Хамит сагъышха эси кетгенден, эсгермей кесини бармагына мизни чанчыб, асыры ачыгъандан кычырыргъа аздан къалды.

Эсине тюшгенле кетиб, дагъыда джанъыдан къара чачлы кызычыкъны сураты кезюню аллына келди.

Хамитни къолларына джумушакъ бармакчыкъла тийгенча болду. Джашчыкъ илгениб уянды.

Ол джанъыдан юню къаранъы, осал къабыргъаларын керюб, ахсынды.

Хамит бла Нафицаны ата-аналары къачандан бери шох болгъанларын киши да билмейди, бу, ким билсин, бек эртде болгъан да болур, ёнъе бу джарлы юйлени джууукъ этген керти шохлукъду.

Бир анадан туугъанча, джашчыкъ бла кызычыкъ да алай шохдула.

Хамит бла атасын кермей, Нафица чыртда джукъларгъа джатмай эди.

Нафица аны башчыгын келтюрюб, кезлеринден джыламукъларын сюрте эди.

Кесини джаякчыкъларындан да джыламукъла агъа эдиле.

Кёб турмай Забит кесини онэки джыл болгъан джашчыгын Идрис деген кулакга туар кютерге джалгъа бергенди.

Қъартны хыйсабы бла, эки джылгъа Хамит джалына эки тана алыргъа керекди. Ала ёсюб ёгюзле болсала, Забит джашчыгы бла джарлылыкъ кермей джашарыкъды...

Хамит сагъышладан айырылыб, чабырларын тизиб бошады. Заманында бошагъаны иги болду: от да толугъа джукъланды. Джашчыкъ эшикге кымыч салыб, салам мурджаргъа, ёлгенча сойланыб, джукъугъа синъди.

Соруула бла иш.

1. Хамитлени юйлери къаллай эди?
 2. Къарт Забитге эмда Хамитге ким болуша эди?
 3. Джарлыланы шохлукълары неден белгилиди?
 4. Ёксюз джашчыкъ кече не ишледи?
- Хамитчикни джашауундан хапар айтыгъыз.

Чыпчыкъ.

И. Тургенев.

Мен садны аллеясы бла уудан къайытыб келе эдим. Итим аллымда джортуб бара эди.

Бир заманда ол сесгеклениб, акъыртыныракъ атлай, нени эсе да мараб тебреди.

Мен аллыма къарагъанымда, бурнуну къаты сары болуб, тёлбечигинде тюкчюгю бла джаш чыпчыкъчыкълары кёрдюм. Ол чыпчыкъчыкъ уядан тюшюб (джел аллеяны къайын тереклерин бек кымылдата эди), джанъы тюк чыгъа тебреген къанатчыкъларын амалсыз къайырыб, кымылдаялмай чёге эди.

Мени итим анъа акъыртын джетиб келе тургъанлай, джукъда тереклени биринден чынъаб тюз итни аллында къара ёшюнлю къарт чыпчыкъ, таш тюшгенча тюшдю. Ол кесин кёбдюрюб, джаны чыгъарлай болуб, амалсыз кычырыкъ эте, къайырылыб, тишлерин агъартыб тургъан ит таба бир-эки чынъады.

Асыры къоркъгъандан бютеу саны къалтыраса да, таушчугъу да тюрлениб, джаны чыгъаргъа джетсе да, ол ёлеме деб джанын аямай, кесини баласын кыйынлыкъдан къутхарырычюю мыллыгын атды.

Къалай уллу эмегенча кёрюне болур эди ит анъа!

Алай болса да чыпчыкъ кесини мийик, къоркъунчусуз терек бутагъында чёгюб турмады.

Кесини кючюнден эсе уллу кюч аны алайдан атды.

Мени Трезорум тохдаб артына туракълады. Ол кючню ит да эсгерген болур эди.

Мен итни кесиме чакъырыб алайдан кетдим.

Соруула бла ишле.

1. Джаш чыпчыкъчыкъ уядан къалай тюшгенди эм къарт чыпчыкъ аны ючюн ит бла къалай кюрешгенди?

2. Трезор ызына нек джанлагъанды?

3. Къарт чыпчыкъ джанын аямай не ючюн кюрешгенди?

Къанатлыланы, джаныуарланы балаларын суйгенлерини юсюнден окъугъаныгъызыны, кѣргенигизни айтыгъыз.

Хапарны планын салыб, изложение джазыгъыз.

Къаракѣз.

М. Лермонтов.

(«Бизни заманны адамы» деген повестден).

— Сени алаMAT атынъ барды! — деди Азамат. — Мен юй тамада болуб, юч джюз байтал болгъан джылккы сюрюуюм болса, аны джарымын сени атынъа аушдурур эдим!

— Алайды, быллай ат бютеу Къабартыда табмазса, — деди, бир кесек тынъылаб туруб, Казбич. — Бир джолда мен абрекле бла Терекни ары джанына орус джылккы сюрюулени урларгъа баргъан эдим. Джолубуз болмай, ары-бери чачылыб къачдыкъ. Мени ызымдан тѣрт къазакъ сюрюуб келе эди, — аллым'а къалын чегет эди. Гяурланы къычырыкъларын эшит-

генимде, мен ат джерге джатыб, Аллах буюргъан болур деб, ёмюрюмде биринчи кере къамчи бла уруб, атымы джанына тийдим. Ол бутакъланы арасы бла къанатлыча кирди, чыгъа-накъча джити затла кийимлерими джырты эдиле, къургъакъ агъач бутакъла бетиме тие эдиле. Атым ёшюню бла кёкенле-ни джырыб, тюкгючлени юсю бла чынъаб барды. Аны чегетни къатында къысдаб, кесим чегетде букъсам иги эди, алай'а кёзюм къыйыб атымдан айырылалмадым, — аны ючюн файгъам-бар манъа болушду. Бир талай окъ башым бла джююлдеб озду; къазакъланы атладан тюшюб, ызымдан чабыб келген таушларын эшитдим... Аллымда джаргъа тюбедим; атым аз мурукгу этиб чынъады. Арт аякълары джарны ичине кетиб, ат салыныб къалгъанында, мен джюгенни атыб, джаргъа джыгъылыб тюшдюм. Алай болгъаным атыма сеbeb болду — ол чынъаб чыкъды. Къазакъла бу затны кёрдюле, алай'а, мий-икден кетиб ёлдю деген болур эдиле, мени излерге киши энишге тюшмеди, атымы тутаргъа чабышхан таушларын эшитдим. Мени джюрегим бек къыйналды. Джардан чыгъыб, къалын къырдышны ичин баурум бла бираз барыб къара-гъанымда, чегет бошалыб, талагъа талай къазакъ атла бла чыкъдыла, мени Къаракёзюм чартлаб аланы юслерине кел-ди; къауму да хахайлаб аны ызындан атылдыла: ала аны ызындан кёб чабышдыла, биреулен'а эки кере да бойнуна ар-къанны тюшюрюрге аз къалды; мен къалтыраб джерге къарай тилек тилеб тебрeдим. Бир кесек замандан башымы кёлтюрюб къарагъанымда: мени Къаракёзюм къуйругъун къалач этиб джел ургъанча, тюзю атылыб бара эди, гяурла уа арыгъан атланы юсюнде узакъ къалыб бир-бири ызындан созулуб бара эдиле. Оллахий! айтханым тюзю, тамам тюзю! Кече арасына дери-чи мен джарны ичинде турдум. Билмей тургъанлай, бир за-манда, — Азамат, кёлюнъе къалай келеди? — къаранъыда джар-ны къыйыры бла пырхылдай, кишиней, туякълары бла джерни къаза, бир ат чабыб айлана эди; мен Къаракёзюню таушун анъы-ладым; айлангъан ол эди, мени тенъим!.. Андан бери биз бир-бирибизден айырылмагъанбыз.

Аны ариу атла атай, чабыучу атыны сыйдам бойнун къакъ-гъаны эшитиле эди.

— Минъ байтал болгъан джылкъы сюрююм болса, — деди Азамат, — аны бары да сени Къаракёзюнъе аушдуруп эдим!

Соруула бла иш.

1. Казбич атны юсюнден не хапар айтды?
2. Азамат Казбични атына неллей бир зат бере эди? Казбични хапарындан сора ол атны багъасын нек кѣлтюрдю?
3. Сиз джашагъан джерледе иги атла бармыдыла? Ала неге джарайдыла? Хапарны толусу бла айтыгъыз, планын салыгъыз.

Шох.

Отарланы К.

Шох аллай шох
Болса сюерикбиз биз:
Ырысхыбызгъа зарланмай,
Къююннъа таш букъдурмай,

Кесибизча тюз джюрек,
Батыр, ёхдем кѣкюрек,
Шохну сыйлай билген,
Кюлсе джюрекден кюлген.

Харамлыкъны билмеген,
Тюзлюк ююн терлерге,
Керек болса ёлюрге
Кесине аур кѣрмеген.

Иш. Назмуну азбар этигиз.

Ашхы джашчыкъ.

Отарланы К.

.....
Тизгинлид, тазалла къол-бет,
Хар тюймеси илгигиндед,
Белибауу къысады белин,
Джыяр школ форма кѣлегин.
Итиулениб кийимлери,
Джым-джылтырай чурукълары.
Хар неси джарашыулу, таб,
Хар кимге джарыкъ, адебли.
Теньлерине джарыкъ бетли,
Классны тѣртюнчюсюнде

Ол окъуйд джанъыз бешге.
Дерследен сора хар кюнде
Джарайд юйде кѣб ишлеге:
Ийнеклени суугъа ол сюред,
Танагъа да суу ичиред,
Тюбюн кюрейди джатманы,
Гебдешден сыйпайд мулхарны.
Таукълагъа да аш атад,
Отха чымырта ууатад,
Гитче челекчиклери бла
Къобандан ол суу келтиред,
Ойнайды тенъчиклери бла,
Кѣзюююнде дерсин этед.
Болушады тенълерине,
Аны аллына келселе,
Дерслери кыйын кѣрюне,
«Дерсни анъылат!» — деселе,
Барына да барды аны
Джетишир чакълы заманы.
Къуанад анъа атасы,
Бек къуанады анасы.
Кѣзююсюзлюк джокъ ашында,
Джукълагъаны мардасында.
Аланы хоншуларында
Сокъур къарт Къарабатыргъа
Болушады юй аллында
Кюннѣ чыгыб олтурургъа.

Соруула бла иш.

1. Бу джашчыкъгъа «Ашхы джашчыкъ» деб поэт некъ айтханды?

2. Джашчыкъ юсюн-башын къалай тутханды?
3. Джашчыкъны адеби, адети, окъууу къалайды?
Назмугъа кёре «Ашхы джашчыкъ» деб хапар джазыгъыз.

Туарчычыкъ Ваня.

(«Полкн у уланы» деген повестден).

В. Катаев.

Чегетде Ваня Совет Аскерлени кавалерист формасы бла бир джашчыкъгъа джолукъду.

Джашчыкъ Ванядан тамадаракъ эди. Аньа бир онтёрт джыл болгъан эди. Къарамы бла ўа андан да джашыракъ. Қыллай эди ол джашчыкъ!

Быллай ариў джасаннъан джашчыкъны Ваня ёмюрюнде да кёрмегенди. Аны юсюнде гвардия кавалерияны толу поход формасы бар эди. Юбкача, табанларына джете узун шинели; къара къозучукъну элтиринден этилген, къызыл тёпбели тёгерек бухар бёркю; погонларыны юсюнде гитче ёзеннъичиклери, хар ёзеннъини юсюнде экишер къылычы; шпорлары эм сыртына хылымылы атылыб, джарыкъ къызыл башлыгъы.

Быллай джашчыкъгъа сёлешген огъай эсень, къатына барыргъа базарча тюл эди. Ваня сансыз кибик этиб, джасаннъан джашчыкъны къатына джуукълашыб, эки къолун да сыртына салыб, джалан аякъларын да джайыб, аны юсюне-башына къараб тебреди.

Алай болгъанлыкъгъа аскерчи джашчыкъ къымылдамады. Ванягъа бир тукъум эс бёлмей, ол кесини аскер иши бла кюеше эди.

Ваня сёлешмеди. Джашчыкъ да сёлешмеди. Алай бла иги кесек турдула. Андан сора аскерчи джашчыкъ тёзелмеди. Ол къашын-башын туйюб:

— Нек сирелесе? — деди.

— Сирелирге суйюб, — деди Ваня.

— Келген джеринъе кет.

— Кесинъ кет. Чегет сеники тюлдю.

— Меникиди.

— Қылай?

— Алай. Былайда бизни подразделениебиз турады.

— Қылай подразделение?

— Ол сени ишинъ тюлдю. Бизни атларыбызны кѳремисе?
Джашчыкъ кекелли башын артына силкди, сора Ваня терекле ичинде атла тагъылгъаң джерни, атланы, атчыланы къара джамчылары бла къызыл башлыкъларың керти кѳрдю.

— Сен кимсе? — деб сорду Ваня.

Джашчыкъ хылымылы кибикле этиб къылычны къынына сукъду. Джашчыкъ кюлюмсюреб:

— Айыргъаң знакланы билмеймисе? — деди.

Ваня джукъ аңыламагъанлыгъына да:

— Билеме! — деди, ачыуланыб.

Акъ канвачыкъ тигилген погонун кѳргюзе, джашчыкъ:

— Таны: гвардия атлы аскерни ефрейторума, аңыладынъмы? — деди.

— Ы-хы. Ефрейтор! — деди Ваня, ачыу этерча ышара, — сенича ефрейторланы кѳргенбиз.

Джашчыкъ джанына тийгенин билдире, акъ кекелин силкди.

— Суйгенинъи эт, ефрейторма, — деди ол.

Айтханын азсыныб, шинелин ачды. Ваня аны кѳлегинде кѳк чилле лентачыкъгъа тагъылыб уллу кююш медальны эследи.

— Кѳрдюнъмю?

Ваня сорушду, алай'а кесини муратын билдирмеди. Зарланъандан джылары келе, къыйыгъына ышара айтды:

— Бир аламат болур!

В ученье. Художник В. С. Баюкин.

В мастерской ремесленного училища. Художник В. С. Баюкин.

Детство прежде. Художник В. С. Баюскин.

Детство теперь. Художник В. С. Баюскин.

— Аламат болса-болмаса да медаль кѳазауатда иги кюреш-геним ючюн берилгенди. Мен сеннѳе джетдиргинчи былайдан кѳора! — деди джашчыкѳ.

— Асыры омакѳланма, кесиннѳе джетерге да болур.

— Кимден? — деб омакѳ джашчыкѳ кѳзлерин джума сорду.

— Менден.

— Сенден? Алкѳын сабийсе!

— Сенден сабий тюлме.

— Сеннѳе ненча джыл болгѳанды?

— Ол сени ишинѳ тюлдю. Сеннѳе уа?

— Онтѳрт, — деди джашчыкѳ, азчыкѳ алдаяракѳ.

— Хи-и, — деб Ваня сызгѳырды.

— Неге «хи-и»?

— Да сен кѳаллай солдатса?

— Солдатча солдатма, Гвардия атлы аскерни солдатыма.

— Алай болмай'а! Болмайды.

— Не зат болмайды?

— Асыры джашса.

— Сенден тамадаракѳма.

— Болмайды, сеничаланы алмайдыла.

— Мени уа алгѳандыла.

— Саут да бердилеми?

— Ёзге уа! Бютеу керекли затны барын да. Мени кѳылыш-чыгѳымы кѳрдюнѳмю? Аламат кѳылычды, кѳарнаш. Златоуст-да этилгенди. Аны билирге сюе эсенѳ, чыбыкѳны бюкгенча бюксенѳ да ол сынмаз. Да бу неди? Мени джамчым да барды. Аламат джамчычыкѳ. Бек ариу. Алай'а мен аны урушда киеме. Бусагѳатда уа ызымдан обозда келеди.

Ваня мыдах айтды:

— Мени уа алмадыла. Алгѳы бурун алдыла да, андан сора болмайды, — деб кѳойдула. Мен артиллерист разведчиклени бир кере палаткаларында джукѳлагѳан эдим.

— Алай эсе, алагѳа кесиннѳи кѳргюзелмегенсе да, ала аны ючюн кеслерине уланнѳа алыргѳа излемегендиле, — деди бю-сюремей, джасаннѳан джашчыкѳ.

— Кѳалай уланнѳа? Кѳаллайгѳа?

— Белгилиди, кѳаллайгѳа. Полкга уланнѳа. Алайсыз'а алыргѳа болмайды.

— Сен уланмыса?

— Уланма. Мен, кърнаш, бизни къзакълагъа улан болгъанлы экинчи джылым барады. Ала мени Смоленскни къатында огъуна кеслерине алгъан эдиле. Кърнаш, мени таза ёксюз болгъаным себебли майор Вознесенский кесини тукъуму бла джаздыргъанды. Ол себебден меннѣ гвардияны ефрейтору Вознесенский дейдиле, кесим да майор Вознесенскийде свяной болуб къуллукъ этеме. Бир джолда, кърнаш, ол мени биргесине рейдге алгъан эди. Анда, немецлени ичинде, бизни къзакъла кече уллу тауш-туйюш ачхандыла. Немец штаб тургъан бир элге киргеникде, немецле къуру ич кѣнчеклери бла орамгъа къачыб чыкъдыла! Алайда бир кюлкю бар эди! Биз алайда джюз бла джарымдан артыкъ немецни туурадыкъ. Къобусданы туурагъанча туурадыкъ.

Джашчыкъ къылычны къынындан чыгъарыб, немецлени къалай кесгенлерин Ванягъа кѣргюздю.

Ваня анъа сукъланыб:

— Сен да кесеми эдинъ? — деб сорду.

Джашчыкъ «ёзге ўа» дерге тебреди, алай болса да гвардия бетлик аны тыйды.

— Огъай, — деди ол уяла, — тюзюн айтсам мен кесмеген эдим. Ол заманда мени къылычымы да джокъ эди. Мен тачанкада станковой пулемѣт бла бара эдим...

Къайдан эсе да чыкъгъан, ким болгъанын да билмеген бир джашчыкъ бла тенъча джаншай туругъа джарамайды деб, эсине келиб, ефрейтор Вознесенский ол сагъат:

— Ол себебден, келген джеринѣ бар. Саў къал, кърнаш, — деб кетди.

Ваня мыдах:

— Ашхы джолгъа, — деб акъыртын айланыб джанлады.

«Кесими кѣргюзген болмам» деб джюреги къайгъылы болуб сагъышланды. (Арта Ваня кюреше кетиб, кесин полкга уланнъа алдырады).

Соруула бла иш.

1. Ваня чегетде кимге тюбегенди?
2. Джасаннъан джашчыкъны юсюнде-башында неси бар эди?
3. Джанъы тюбегенлеринде джашчыкъла кеслерин къалай тута эдиле?
4. Аскерчи джашчыкъ Ванягъа не хапар айтды?

5. Ваня къайры барыргъа излей эди?
Биринъ Ваня, биринъ аскерчи джашчыкъ болуб бу хапарны окъугъуз.

Окъуучу тенъле.

Умар бла Осман джетиджыллыкъ школда окъугъандыла. Аланы аталары Ата джурт сакъларгъа къазауатха кетгендиле. Юйлеринде сабийле гитчедиле, джашдыла, аланы аналары колхозда ишлейдиле.

Къыш экиси да школда окъугъандыла. Джаз джай да аналарына колхозда ишлерге болушхандыла: сабан сюрюрге, атлагъа миниб косилка бла бичен чалыргъа, дырын джыяргъа, суу келтирирге; будай оргъан заманда арбала бла мюрзеу ташыб тургъандыла.

Колхоз аланы хар бирине 234 турдодень хакъ джазгъанды. Бу хакъдан башха да колхозну правлениеси алагъа сауъгъала этгенди.

Къазауат бошалгъандан сора уа, колхозну джазгъаны бла райисполкомну председатели келиб Умар бла Османнъа — «1941 — 1945 джыллары уллу Ата джурт къазауатны заманында джигер урунуу ючюн» — деген медалла бергенди.

Окъуучу тенъле Умар бла Осман колхозгъа алай болушуб сауъгъа эм сый алгъандыла.

Соруула бла иш.

1. Сиз каникуллада не иш этесиз, совхозгъа, колхозгъа болушамысыз?

Бу хапардан изложение джазыгъыз.

КЪЫШ

Къыш эртден.

А. Пушкин.

Тюнене инъир, эсинъдемид,
Чарс эм булут басханы,
Ай саргъалыб тамгъа кибик,
Боран хыны къобханы.
Бир кѣз джетдир терезеден
Бююн... Кююз джайгъанлай,
Чуакъ кѣклени тюбюнде,
Къар джатады джылтырай.
Къаралады джангъыз чегет,
Къырау тартхан наз кѣгеред.
Баргъан суу да джылтыраб,
Буз тюбюнде кѣрюнед.

Чегетде кече кялыу.

П. Мельников-Печерский.

Джолоучула кече кялыргъа оноу этдиле. Джегилген атланы ийиб, зынтхы бердиле. Тёгереклеринде кярны теблеб джатар орун этдиле. Эки балта табылды, ишчиле бутакъланы, кьюу агъачланы кесиб, тохдагъан джерлерине джыйыб башладыла, кярангы болгъандан сора от джакъдыла.

Потап Максимыч чананы юсюнден сумкасын тартыб алыб, аны ичинден ётмек, кюбусда бёрекле эмда сырасы болгъан багъыр саутну чыгъарды.

Джолоучула ашаб-ичиб, терен джукъугъа синъдиле.

Сора чакъырымдан узагъыракъда улугъан тауш эшитиле, экинчи ючюнчю да анъа кюшула, улуу хаман джуукъдан джуукъ келиб тохдагъанында джаныуарланы хырылдагъанлары бла тиш чакъдыргъанлары эшитилди. Джукъусурагъан Стуколовну кябыргъасындан тюрте, — Потап Максимыч кюркяракъ болуб: «Бёрюле» — деб, шыбырдады.

— Не зат!.. Не дейсе? — деб Стуколов джукъудан аязый мурулдады.

— Эшитемисе? Улуйдула, — деди кюркягъан Потап Максимыч.

— Хы, улуйдула, эт ийис сезиб, — деди кяйгъырмай Стуколов. Бёрюле да кёз джетерча джуукълашдыла.

— Къыйынлыкъ келди, — деб Потап Максимыч шыбырдады.

— Не къыйынлыкъды? Бир къыйынлыкъ джокъду. Кёбюрек от джагъаргъа керекди ансы.

— Эй, сиз, джашла! — деб ол ишчилеге кычырды.

Туругъуз! Отха отунну кёб салыгъыз.

Бары да бирге туруб уллу шынкъартла джакъдыла.

Джангъан от сериун бола келиб, кёлтюрюлюб, ойнаб башлады, джарыкъ алгъындан эсе да уллу джарытды.

Тёрт джанындан бёрюлени таушларын эшите, «учсуз-къыйырысыздыла», — деб турду Потап Максимыч.

Энди бёрюле ачыкъ кёрюндюле. Бёрюлени от джарытыб, ала да тишлерин чакъдыра, отланы тёгерегинде олтура эдиле.

— Ай медет, чечме шок болмады: джанлыны юркютюрге, — деди Стуколов.

— Сен тын, не чечме шок кяйгъылыса. Къараб тур, ашар-

ла... эсгер ансы джутарла, — деб Потап Максимыч, къайгылы болуб, айтды.

Бёрюле джуукълашдыла.

Джыйын джанлыны саны эллиден кёб тюл эсе, аз тюл эди. Бёрюле хар минутдан батырдан батыр болдула. Ала отланы тегерегинде джюз сажнадан артыкъ болмай, туруб, тишлерин чаркъ-чуркъ этдире, улуб башладыла.

Атла татлы зынтхылы дорбаларын кююб, джопбу джыйылыб, кюулакъларын джума, сесгекли болуб, къарай эдиле. Сагъат чакълы заман ётгенден сора да джолоучула кюршаланыб эдиле.

Танъ джарыгъынчы бу халда туругъа болмай эди, ол заманда, таб, отла да болушмазла, джыйылгъан кюру отун эмда чыбыкъ от джагъаргъа джетмез.

Алай'а, Стуколов кёбню кёрген адам, джарыкъ дуняда сыраф джюрюмегенди. Бёрюлени къайсы бирине да таякъ атсанъ джетерча джуукълашханларында адамланы бирер джерге салды эмда аны буйругъу бла бирден не кючню да салыб бёрюле таба джаннъан кёсеулени атаргъа буюрду.

— Бир... эки... юч...! — деб, Стуколов кычырды. Отладан да ётуб джолоучула кёсеулени джибердиле.

Бёрюле улудула, ёнге Стуколов улуу джаннъан кёсеую тартыб алыб кесин алгъа атханында, ала къачыб тебретиле да талай минутдан ташайдыла.

— Энди къайытыб келмезле, — деди Стуколов, тонун кие, чангъа джараша.

— Эсли адамса сен, Яким Прохорович, — деди Потап Максимыч, кюркюу кетгенинде.

— Сен болмасанъ, — ала бизни ашаб кюяр эдиле.

Стуколов джуаб этмейин, тонну тюбюне кириб, чулгъаныб,
тулпар кибик джукълады.

Соруула бла иш.

1. Потап Максимыч, Стуколовгъа эслисе деб, не ючюн ай-
тады?

2. Аны юсюне сиз не къошаргъа боллукъсуз?

3. Бу план бла изложение джазыгъыз: 1) Джолоучула кече
къалыргъа къалай хазырландыла? 2) Бёрюлени джуукълашхан-
лары. 3) Шынкъартла. 4) Бёрюлени кысдадыла.

Къайын терек.

С. Есенин.

Чыммакъ ариу акъ къайын
Тереземе тиеди,
Ол къар джауѓъаны сайын
Кюмюш чебген киеди.

Тюкю болуб бутакъла
Къар сырыу бла къайылыб,
Акъ чачакълы булчукъла
Тёрт джанындан салыныб.

Баш къагъа джукъусураб,
Сюелиб шош турады,
Къар бурчагъы джылтыраб,
Алтын отда джанады.

Айланыб тѣб-тѣгерек,
Эригиб танъ атады:
Джанъыдан къайын терек
Кюмюш суугъа батады.

Соруула бла иш.

1. Къайын терекни сураты джылны къайсы чагъында айты-
лады?

2. Танъ атхандан сора не келеди, «джанъыдан къайын терек
кюмюш суугъа батады» деб неге айтылады?

Назмуну азбар этигиз.

ДЖАЗ

Джазда.

А. Чехов.

Къар алкъын джерни юсюнден кетмесе да, кѣлюнь бла джазны излейсе. Сиз, къаты аўруудан къачан эсе да аўруб аязыгъан эсегиз, ышара башлагъан кѣзюўню билесиз. Бусагъатда джерни болуму да аллайынды.

Джер суўукъду, къар къатыш балчыкъ аягъынъы тубюнде чачылыб чартлайды, алай'а тѣгерегин ийнакълайды, къуанчылыды, суйюмлюдю!

Хаўа алай ачыкъ эмда алай тазады, кѣгюрчюн уягъа неда минарагъа чыкъсанъ, дуня, бир къыйырындан бир къыйырына дери кѣрюнюр деб, кѣлюнье келеди.

Кюн джарыкъ джарытыб, аны таякълары ойнай, кюле, балчыкълада чыпчыкъла бла бирге джуўундула. Джукъусундан аязыгъан суў да кѣбеди, къаралады, бюгюн-тамбла ёкюрюрча болады. Терекле джалан болсала да джан кириб солуйдула.

Быллай заманда агъач сибиркги бла неда кюрек бла илипинледе кир суўну сюрсенъ, къайыкъчыкъла этиб суўгъа джиберсенъ, неда бузулургъа унамагъан бузну табанынь бла уруб сындырсанъ игиди. Аны бла бирча, кѣгюрчюнлени сюрюб кѣкге мийикге чыгъарыб, неда тереклеге миниб къанатлылагъа уяла этсенъ игиди, керти да, джылны бу насыб чагъында хар не да аламатды.

Соруула бла иш.

1. Джаз джер, суў, хаўа къалай тюрленеди?
2. Кесигиз «Джазны бурну къарагъанды» деген хапар айтыгъыз.

Джаз.

Ертенланы А.

Кесилди ол къар, боран, ачы аяз;
Келди джылтыраб нюрлю, суююмлю джаз,
Эриди тау ну, тюзню джабыб тургъан,
Юйсюзлени тушманы, акъ джуургъан.

Ачылды кёкню бети, джерни джюзю,
Кюдю, ышарды уруннъан халкъны кёзю.
Къарасанъ, табигъатны хар джеринде
Хар джанны, джаныуарны хар биринде

Бир джарыкъ, бир къуанч хал кёрюнеди,
Кёрген кёз алданады, териледи.

Суу ызында къазчыкъла, бабушчукъла
Тюрлю-тюрлю алакъанат къушчукъла:

Джарыкъ джырла джырлашыб суююнелле;
«Джаз келди!» — деб баш къагъыб ийилелле.

Амма кёремисе, сынаб къарачы!
Аланы да къартайгъаны, акъчачы,

Акъыллысы джашауда туююлгени;
Къышны бек къыйын болгъанын билгени

Айланады ташдан терекге къонуб,
Къышына азыкъ джыяды урунуб.

Турма, джолдаш, сен да сыртынъдан джатыб,
Ишни-кючню барын да кенъне атыб,

Оздурма бу кёзюню чач, урлукъ чач,
Джазда алданыб, къышда къалмайыкъ ач!

Иш.

Назмуну азбар этигиз.

Биринчи майгъа,

Эбзелени А.

Джер джашил кийимин кийгенди
Хауа ариу ийисден толуб.
Кюн къыздырыб джити тийгенди
Къышдан эсе кѣб узун болуб.

Бюгюннъю кюн — Биринчи майды,
Уруннъан халкъ кючюн санайды,
Этген ишине багъа беред,
Къанатларын кенъден кенъ керед.

Джыйылалла миллионла, джюзле
Сау дуняда ехдем байрамгъа,
Ишчи-элли бирикген сѣзле
Джазылалла сыйлы байракъгъа.

Уруннъан халкъ сау джер юсюнде
Биринчи май джырланы джырлайд,
Эркинлик байракъны тюбюнде
Бизни туугъан джуртубуз джашнайд.

Джаз танъ.

Боташланы А.

Джаз танъ атар ышарыб, кюлюб,
Сюйюмюн чачар, къайгъынны билиб,
Кѣксюл кѣлегин салкъынлаб кийиб,
Къызыл этегин тѣгерек ийиб.

Мийик таулары сабыр олтургъан,
Юс байлыкълары келбет толтургъан,
Къарасанъ кѣрюб кѣзюнь тоймагъан,
Хар тюрлю джанла юсюнде ойнагъан.

Танъ джарыкъ бла къанатлычыкъла
Джырлаб башлайдыла джаз танъны сюйюб,
Бу ариулукъгъа — тамаша халгъа
Джетди къызарыб, джарыкъ кюн тийиб.

Соруула бла иш.

1. Джаз танъны автор къалай суратлайды?
2. Джашауда кюнню къаллай магъанасы барды?

АТА ДЖУРТУБУЗНУ БУРУН ДЖАШАУУНДАН

Михаил Васильевич Ломоносов.

Север Двина айрымканларыны биринде, Архангель губернияда, Денисовка деген эл орналгъанды.

1711 джыл бу элде чабакъчыны юйдегисинде улан туугъанды. Ол джашчыкъ арт алада белгили учёный эм поэт Ломоносов Михаил Васильевич болгъанды.

Сабий заманында, анасы сау сагъатда, Михаил Васильевични джашауу иги эди. Ол кеси да къарыулу, тири, саулукълу джашчыкъ болуб ёсгенди.

Аны джашауу сабий оюндан, джубанчдан толу эди: не элде башха джашчыкъла бла чабыб айлана эди, не ашыкъ ойнай эди, не чабакъ тутта эди.

Ёнъе ол кёзюде огъуна тенълерини арасында айырылыб аны сынчылыгъы белгили эди. Аны неден билесе десёнъ, бир алада сабийле бла ойнай тургъанлай, къуанчлы оюнну арасында, алайына тохдаб къалыучан эди. Тенълери да Мишагъа не болгъанын билелмей эдиле. Башха тюрю зат болады деб, кёллери келмей эди.

Миша уа кёкден тюшген къарны джұлдузчукъларына кёзюн алмай къарай эди.

Бу джулдузчукъланы былай сеир ким этгенди? Қъара булутдан ала нек тюшедиле? Ала, къолгъа тийгенлей, сую болуб нек къаладыла? Суу къара булутха къалай чыкъгъанды?..

Джашчыкъны, къаты бла озгъан зат бары аны тохдатыб, эсин бёлдюре эди, булджута эди, бары аны акъылына тюше эди.

Қъаты джел, кёк джашнау, джулдузла, кюнню джарыгъы, гитче, уакъ джаныуарчыкъла (чибин, гёбелекгеле дегенча) — бары муну сабий башына сансыз-санаусуз соруула келтириб, аланы уа ол атасына, анасына сора эди.

Алай'а аны атасы, анасы къарангы адамла болгъандыла.

— Окъусанъ, китабладан барын да билирсе, — деб, Мишаны ийнакълай, анасы хаман алай айтыучан эди.

Ол себебден джашчыкъ барын билирча заманны тѣзюмсюз сакълай эди.

Алай бла, ахырында атасы Мишаны элчи Шубной Иваннъа скъутургъа бергенди.

Кесини кѣб тенълерин сукъландыра, джашчыкъ окъургъа дженъил юреннъенди.

Михаилгъа атасы:

— Джаз биргеме тенъызге барырса, — дей эди.

Ол заманда чабакъ тутаргъа онѣки джыл болгъан джашчыкъла бары да киши къалмай баргъанча, барыучан эдиле.

Атасы бла тенъызге кетиб, Ломоносов Михаил хар неге да эсин бѣлюб къараучан эди.

Ломоносов Михаилны атасыны юсюнден аны чабакъ тутууда джолу болады деб айтыучан эдиле.

Аны джолуну болгъаныны себеби: тенъыз джашауну иги билгени эди.

— Бу ыйыкъда треска тукъум чабакъ тенъиз джагъагъа джуукъ келлик тюлдю, — деб Василий Дорофеевич айтыучан эди.

— Нечик? — деб Михаил сора тургъанды. Иги ашарыкъ табар ючюн чабакъ быллай кюнде къалайгъа айланьргъа кереклисин, анъа атасы анъылата эди.

— Ызындан къара, суу къанатлы къайры учады.

— Тенъиз къанатлы бизни къарнашыбызды, чабакъчы, — деб атасы юрете эди.

Тенъиз къанатлыланы учханларын сынаб, чабакъны аллы къалайгъа айланнъанын къалай билирге боллугъун ол джашына айта эди.

Джашчыкъ — анъылагъан джашчыкъ эди. Анъа бир затны эки кере къайытарыб айтыргъа керек болмагъанды. Ол бирден унутмазча акъылына алыб тургъанды.

Чабакъ тутуу башланса, кемеде иш кѳб болады. Джашчыкъла чабакъ ауну салыргъа чыгъарыргъа да болушхандыла.

Михаил арымазча юреннъенди. Тенъиз къобхан заманда артыкъ бек къыйын бола эди. Гитче кемечик бир ѳрге чыгъыб, бир эниште тюшюб уча эди. Толкъунла бортха чартлаб минселе, джашчыкъла сууну алыб тохдаусуз тѳгерге керек эдиле. Аякъларын кенъ джайыб, джыгъылмазча, Михаил сау сагъатланы къаты иште чыныкъгъанды.

— Тенъиз терсине тартады. Аны дженъмесенъ къурурукъса, — деб атасы айтыучан эди.

Хар джюзген айындан сора джашчыкъ батырдан батыр болгъанды. Ол аллына уруб ѳсе эди. Тутхан иши не къадар къыйын болса, ол къадар къаджыкъмай къатыдан-къаты болуб, ол ишин ахырына дери джетдире эди. Онтѳртюнчю джылында Ломоносов ѳскб, къарыу-кюч алыб джукъдан къоркъмагъан джаш болду.

Бир элчи къаллайла эсе да джанъы китабла келтиргенин, Ломоносов эшитгенди. Ол сагъатдан анъа атланыб баргъанды. Китабланы алыр ючюн бек джалыннъанды, уллу къыйналгъанды. Асыры къуаннъандан аягъыны тюбюнде чѳб сынмай, юйге чабыб кириб, кесини яшигини тюбюне китабланы джашыргъанды. Аны окъуугъа джюреги тартханын атасы огъура-

магъанын, ол билгенди. Артыкъсыз да ёге анасы (бу кёзюуге аны анасы ёлюб, атасы экинчи къатын алгъанды) окъугъанын кёрсе чабыб, кёб кере муну китабларын сыйыргъанды.

Ол себебден джашчыкъ бир заманда юйде сакълаб туруб бары джукълагъандан сора кесини суйген ишин къолгъа алыучан эди.

Алай бла бу бир джолда кечеге дери сакълаб, джанъы китабланы окъуй башлаб танъ джарыгъынчы олтургъанды.

Москвада школла бардыла, алада хар кече да окъутадыла, таб, тыш халкъланы тиллеринде да деб, Ломоносов кесини алгъын учителинден алай эшитгенди. Москваны юсюнден оюм, анда хар неге да юренирге боллукъду дегенлери Ломоносовну джюрегине тюрелиб къалгъанды.

Атасы къатыш ау бла чабакъ тутаргъа барса да, юй джарыллыкъда джукъ ишлесе да, арабин, Москвагъа къалай джетсин, анда школгъа адам къалай тюшсюн, деб тюшю-тюню да ол болгъанды.

Михаилгъа оналты джыл толгъанында, ёге анасы джашны атасына, Михаилны юленир заманы джетгенди, юйге болушургъа бир тиширыу керекди, деб башлагъанды. Атасы джашы бла келин келтириуню юсюнден сёз къозгъагъанында, Михаил джыларын кючден тыйыб, кесини келюндеги сёзюн, окъургъа суйгенин, элчилени джашауларын джюреги ушатмагъанын айтханды.

Былайда анъа ёге анасы да, атасы да ачыулангъандыла, кёб да урушхандыла.

Михаил Васильевични уа тюшю-тюню да Москва болуб, ол атасы бла селеширге мурат этгенди.

Василий Дорофеевич аны ангыламагъанды.

— Сенъе не окъуу керекди энди? Тынч, дженъил джашауму излейсе? — деб хыны этгенди.

Атасы баласы бла кёб да селешгенди, кёб сагъыш да этгенди. Ол Михаилны бир тутхан ишин къаты тутуучу болгъанын билгенди, кетерге эсине тюшген эсе, аны къайтараллыкъ тюлсе. Джибермесенъ да, кеси бериб кетерикди. Ол заманда керти да ызына къайытыргъа болур.

«Джиберирге да болмайды, джибермезге да болмайды», — деб Василий Дорофеевич сагъышха киргенди.

Ол джашына зараң болмазгъа, ёнъе шахарда джашаргъа ачча уа бермезге оноу этгенди.

Михаил джолгъа хазырланыб башлагъанды. Бир капек ач-хасы болмагъанлай, джолгъа чыгъаргъа болмай эди. Шубной болушду: юч сом ачха берди. Ол ачхагъа да Москвада кѣб джашаргъа мадар джокъ эди.

Михаил Холмогордан чабакъ джюкленнѣен арбалагъа миниб чыкыгъанды, джюк арбала бла Москвагъа келгенди. Аллында Москва кѣрюннѣенинде, Ломоносовну къуаннѣандан джюреги уруб, кѣзлеринден джыламукъла чыкыгъандыла.

Алай болгъанлыкъгъа Москвада кирир джери болмай, ол ал кече чабакъ сатхан тизгинде чанада къалгъанды.

Эртденбла эрте чабакъ сатхан тизгиннѣе, билмей тургъанлай, Ломоносов бла бир элчи келгенди.

Ол Михаил Васильевични кесине чакъырыб, джылытыб эмда къысха заманы ичнине, бир танышны болушлугъу бла, монастырдагъы Заиконоспасское училищеге джарашдыргъанды.

Москвада Ломоносовгъа къыйын болгъанды. Арта, ол тѣннѣе Москвада кесини джашаууну юсюнден былай джазгъанды: «...Кюнюне бир алтын¹ джал алыб, бир кюннѣе ашаргъа ѳтмекге бир капек джарымдан артыкъ, квасха бир капек джарымдан артыкъ джояргъа болмай, къалгъаны къагъытха, аякъ кийимге эм башха керек затлагъа къала эди. Ол халда беш джыл джашадым окъугъанны да къоймадым. Окъугъанла, гитче джашчыкъла, къычырыб, бармакълары бла мени кѣргюзе: «Къарачыгъыз, джыйырма джыл болгъан къаллай хонта латинча окъургъа келгенди!» — дей эдиле.

Ёнѣ кесини дерслерине эси кетгенден, Ломоносов джарлылыгъын, джолдашларыны хиликгелерин унутханды.

Бир джылгъа юч классны курсун таусуб, аланы къысха заманда джетиб озгъанды.

Ломоносов училищени бошар замангъа Заиконоспасский монастырдан, Петербург наукала Академиясында джангъы къуралгъан гимназиягъа училищеден онѣки ашхы окъуучу джиберирге деб, Петербургдан излегендиле.

Окъуучула физика бла химияны окъургъа чакъырылгъандыла. Айхайда, Ломоносов ол онѣкини ичинде къуанч тыбырлы болуб Петербургга кетгенди.

Ломоносов Петербургда кѣб болмагъанды. Эки нѣгери бла

¹ Алтын—юч капек.

бирге аны окъургъа тыш къраллагъа джибергендиле. Бурунча джанын-къанын салыб, ол дерслерин окъугъанды.

Профессор кесини академиягъа джазгъан письмоларында аны учёный боллукъ фахмулулугъун окъууун да махдаб тургъанды.

8 июлда 1741 джыл Ломоносов Петербургга къайытханды. Туугъан джерин кѣргенинде джюреги уруб, къуангъанды. Ол Россияны бек суйгенди.

Ломоносов Россиягъа терен бай билим алыб къайытханды.

Енѣ Ломоносовну бек суйген дерслери кесини бютеу бош заманын берген естество наука болгъандыла.

Электричествону, кѣк джашнауну, тейри джарыкъ, север джарыкъны чыкыгъанларыны, таулары къалай къуралгъанларыны, металлы ташлары къалай излерге керек болгъанын, кюнню тюрлениуюн билиуню юсюнден ол исследованиелеле джазгъанды.

Ол аны бла бирча назмула этгенди, орус тилни грамматикасын да джазгъанды.

Москва университетни къуруу ючюн Ломоносовну уллу магъанасы болгъанды. Анда биринчи учителле аны учениклери болгъандыла. Бютеу орус халкъгъа билим бериуню кереклисин ангылаб, ол ал училищелени да эсинден кетериб къоймагъанды.

Ломоносов орус халкъгъа кѣб хайыр этгенди, бизни Ата джуртубузну хар бир джеринде да аны аты ёмюрлюкде къалыкъды.

Соруула бла ишле.

1. Ломоносов сабийликден къаллай халиге юренгъенди?
2. Ломоносов кюнню, джерни къаллай тюрлениулерине сеирсиниб тургъанды?
3. Москвагъа ол неге тартханды?
4. Ломоносов къалай окъугъанды?
5. Башха къралдан Ата джуртуна Ломоносов къаллай билим бла къайытханды?

Кесигиз энчи план салыгъыз.

Ломоносов Ата джуртуна къаллай уллу магъаналы, хайырлы ишле этгенин айтыб чыгыгъыз.

Тенълик ючюн.

Аппаланы Х.

(«Къара кюбюр» романдан).

Кёз байланыб, уллу сууну кюнбет джанында тийреле болганын билдире, итле, таушлары тунакы чыгъа, юредиле. Биреулен кюндюз кесиб, тюртю тюрлеринде агъашчыдан джашырыб кюйгъан боюн агъачларын, кечеге къара джабыу аханлай, ынъычхаб къара джерни тартады. Къабхакъны тюрюнде бир-бирде ёгюзлеге кычыргъан таушлары келе, джолоучула озадыла. Буруу ичинде алысыннъа кызыныб кечге къалгъан ийнек, отлагъанын тохдатыб, тегерегине къарай, башы силкине, дженъил-дженъил атлаб, секириб, хуна буруудан тюршюб, ёкюре элге айланды.

Къасым тутмакъ юйню тегерегине осмакълаб къараб бошаб, «кечге къалдым» деб тынъысыз болуб, «сын ташны» къатына келиб туракълада. Тегерегине къараб бир кесек тургъанлай, Къанаматны кёрмей: «Джантемир тахса бериб тутдурбму кюйду», — деб, кёлуне келиб, джюреги чанчды. «Сын ташны» тегерегине айланыб, къалайгъа барыргъа, къалай этерге билмей армау болуб тургъанлай, бир заманда тюртюлени ичинден бир къаралды кёрюндю. «Бир ишексиз Джантемир прауленнъе тюр бериб, Къанамат да тутулуб, энди мени тутаргъа мараб тургъан адамды», — деб, артына джанларгъа мурат этди, алай болгъанлыкъгъа кюркюу кёлуне келгенине кесикесинден ыйлыгъыб, тири-тири атлаб барыб, къаралдыны тюргел къатына джетгинчи бурдура сорду:

— Алан, былай мында кёк ийнек кёрюрмю эдинъ?

Къанамат Къасымны таушундан анъылаб, кесин билдире айтды:

— Биреуно буруу ичинде алысынын да джалаб, ёкюре-ёкюре элге бурулду, — деб, джуукъ келиб, Къасым болгъанын ачыкъ таныгъанында, тенъ адет бла сыртындан къагъа айтды:

— Бусагъатда кёк ийнек тюртюлеге кириб турмагъанын билесе, антсызлыгъынъды ансы.

Къанаматны сау-саламат тургъанына къуаныб, Джантемирге бош ишек болгъанын таныб, кёбден бери кёрмегенине тансыкъ болуб, сермеб кучакълаб, къолун кысыб:

— Чынты мен кечге къалгъаныма сени сын ташны къа-
тында табмай, къайгъылы болуб тура эдим. Джантемир санъа
кеч хапар берген болур ансы, алай аякъсыз джаш'а болмаучан
эдинъ, — деб кесине къыса, ачыкъ джерден джанлата, тюртю
терекни джанына тартды.

Къанамат, нёгерини къатына чебгенин тюбюне джопбу эте,
чёгюб айтды:

— Джантемирде хата джокъ эди, мен кесим терсме: къы-
сыла келиб сын ташны туурасына чёгюб, сени сакълаб тур-
гъанлай, алгъын да мени бла къой джалда тургъан бир тенъим
джашыртын кюндюз кесген илкишчиклерин элге ташый тур-
гъанын эслеб, ол бир илкичин алыб элге кетгенлей, мен да къа-
далыб къалгъанларын аякъ оруннъа ташыгъанма да, энди
ызына къайытыб, джол юсюнде илкичлени кёрюб юркуюб кетме-
гей эди деб, ташыгъаныма да сокъураныб турама.

— Сени ходжалыгъынъмы къалады, таб ол насыбсыз кесини
илкичлеринден джанларгъа да болур.

Бир кесек заманны тынъылаб туруб, Къанамат, терен ахсы-
на, башлады:

— Илкичлени иеси къайнайды, рысхысы аллына келген за-
манда бурну къанарыкъ болмаз, юркуюб, бир-эки тегерек-
ге къараб кеси кесген илкичле бла шагъырей болса, къоратыргъа
кюрешир. Бизге келгенди къонъур джыл. Энди бюгече тут-
макъланы башларына бош этмей, ызыма къайытыу къалмагъан-
ды. Не этерик эсек да, аланы бюгече анда къоюб мадар джокъ-
ду. Артыкъсыз да бек ол ауругъан къартны алайда тургъаны
къарнымы къаты-къаты бурдуруб турады. Къалай этеик, кё-
люнъе къалай келеди, бир силдечи, — деб къолун Къасымны
имбашысындан ала, чыначыгъына таянды. Къасым бир кесек
тынъылаб оюм этиб туруб айтды:

— Ахмат бла Баталны мында болмагъанлары аман болду,
алай болса да хайт десек, былайда экибиз этмезлик зат джокъ-
ду. Инъир ала тюрмени аллында бир часауайдан сора адам
джокъ эди, бир да бойнумады, не тулпар эсе да, аны таушун
чыгъарсам. Қиритни къобарыргъа керек болса деб, бир темир
чомача да алгъанма, тюрмеден чыгъарыргъа къоркъмайма, ан-
дан къалыргъа мадар джокъду. Мыртаз къайда джыйы барды
деб ийисгеб айланныкъды. Къалай-алай болса да сени таба къо-
раргъа керекдиле.

Қъасым тохдагъанында, Қъанамат, секириб къобуб нѣгерин да къобара, къулагъына шыбырдай айтды:

— Заманны кеч этгенден хайыр джокъду, бара барайыкъ, иш кесин танытыр, — деб аллына атлаб, ызына-ызына туракълады. Ййилиб, аллына бир кесек къараб туруб, Қъасымны къулагъына шыбырдады:

— Джуугъум, юркген зат да этмей, илкичлерин мысагъат эте турады. Ма джанлаб тебрегенди, бир ишексиз, кесимикиле тюлдюле деб илкичлерин кеси къойгъан джерине барады, бери артынъа тур, таб ол «кѣб болсун» деб, бизге келиб къалыргъа да огъай демез.

Илкичлени иеси аллары бла озуб, къулакъгъа ташайгъанында, бир кесек тынъылаб туруб, Қъанамат айтды:

— Темуркъа Мѣлеханны къоюб, элден джанларгъа унамаз деб бек къоркъуудама.

Қъанамат этеклерин силке айтды:

— Элден къоратыр мадар болмаса, неди амалыбыз, къайры болса да праулен ишек болмаз бир джерге къысдырырбыз.

Қъасым кѣб чайкъалмай айтды:

— Қысдырыргъа биз ашыгъыу ну юсюнде анъа башха джер излей айланныкъ тюлбюз, тюрмеден эсе бизни эски бау иги болур, башха джерге джашырыр мадар болмаса ары джыярбыз. Бау бир джаякълабды, бир мадарла этгинчи не амалы барды, бауда турур. Кечеден-кечеге Мѣлехан келиб, кѣре туругъа боллукъду. Мен эгешчигиме айтсам, къартны ол ашарыкъ, ичерик керекли этерик тюлдю.

Қъасым сѣзге къызыб тургъанлай, Қъанамат къабыргъасындан тюртюб, къолу бла кѣргюзе айтды:

— Биягъы къайытыб келиб илкичлеге тургъанды, ма кѣлтюрдю! Эшда, илкичлери бла шагъырей болуб бошагъанлыгъы болур.

Илкичлени иеси тѣгерегине къараб, аягъы бла илкичлени кѣзюу-кѣзюу тюртюб кѣрюб, ийилиб бирин бойнуна кѣлтюргенлей, эшитдире кеси аллына «тоба-тоба» деб, сеирсине, элге айлангъан баш джолда къаралдысы ташайды.

Адам аягъы тыннъанды деген заманда, экиси да тытыр бла сюртюлген хунаны джанына къысыла, тюрмени туурасына келгенлеринде, учителни арбазгъа айлангъан терезеси ачылыб, лампа джарыкъ терезе тюбюне тѣгюлюб, школ юнню ичинде Ташалдар ѳрге-энишге бара, тохдай да къагъытланы

ары-бери аўдура тура эди. Школ юнню бери джанында праўленни терезелери кьаты этилиб, тюрме юнню мюйюшюню кьаранъысына ташайыб, аузунда чыгаркасы джылтырай, часаўай, гёзетчица, акъыртын ёрге-энишге атлай тура эди.

Къанамат сабийлигинден бери шагъырей болгъан, букъу бла мешхут кьатышхан орамлагъа киргенинде джылтыргъан кир кёлекчигинден кьарны бери ачылыб, сабий нёгерлери бла бугъунчакъ ойнагъан чалдышлары эсине тюшюб, алагъа тансыкъ болуб, кесин ышыб, чирикледен кьурт ашагъан унларын агъыза, ийнакълаб, кьоллары бла тутуб кёре, джюреги такъыр болуб, башын хуна ташха салды.

Къанаматны хунагъа нек къабланнъанын билмей, Къасым сыртын кьучакълай сорду:

— Башынъмы аўруйду, нек таяннъанса?

— Огъай, гитче заманымда ойнагъан джерлерим эсеме тюшюб, ойнай кечге кьалсам, анам хариб излей келиб, ма бу мюйюшде табыб, бармай аякъ тиресем, кьагъа-согъа, кьолумдан тутханлай юйюбюзге элтиўчен эди. Сагъыш этсенъ кёбмю болады андан бери, энди мен туугъан элимден эрек болуб айланама.

Къайытмаз джолоўчу болгъан бек суйген адамындан айырылгъанча узун атлаб барыб, эки юнню чалдышын кьучакълаб, чирикден бир кесек чирик унну алыб, къабдалыны джылтыргъанына туйюмчек этди.

Къасым Къанаматны халисине сеирсиниб кьараб туруб, нёгерин басхан кьалын сагъышны чачарма деген мурат бла накъырда эте сорду:

— Къанамат, чириклени неге джыйгъанлыгъынъды?

— Ким билсин, энди къайытыб элими кёремем, кёрмейми, бек тансыкъ болуб, былай алыб кьарасам ол да джюрегими басаргъа джарарыкъды, — деб хуна джанына кьысылыб, часаўайны джюрюгенине кёб кьараб туруб, Къасымны этегинден тартыб кьатына келтире, кьулагъына шыбырдады:

— Ма, кёремесе часаўайны кьалай джюрюгенин, ары къабакъ эшикни кьатына барыб, бери айланнъан заманында, къанъа буруўгъа кьысылыб келиб, тюрмени терезесини тюбюне джетгенлей мурукгу болуб, дагъыда ызына айланады. Энди ол сырты бизге бурулуб, ары ызына айланнъан заманда, хуна бла школ арбазгъа тюшюб, тауш этдирмегенлей къанъа буруў-

гъа миниб, часауай кърмезча, юйню ташасында баурланыб туругъа керекди. Юч тутмакъны сакъларгъа да джанъыз часауай салыб къойгъанларын бир да джюрегим хош кърмейди: не къалгъан часауайланы биз кърмей турабыз, неда башха хыйла этгендиле. Къалай-алай бола эсе да бирибиз, керек болгъан заманда бирибизге болушлукъ этерча, былайда тегерегине къараб туругъа керекди, — деб хунагъа миниб тебрегенлей, Къасым этегинден тарта сорду:

— Къангъа буруугъа миннъен не этерикди?

— Часауай къатына къысылыб джуукъ келгенлей, юсюне секириб, таушсуз тубюне басаргъа керекди, андан сора иш кесин танытыр. Сен былай кез-къулакъ бола тур, мен къангъа буруугъа къабланайым.

— Неди алай деген, сен былайда тур, мен барайым, туура сени чакълы бир къарыуум болмаса да, арбазда джюрюгенни къаушатырыкъма, керемиесе темир чомачаны, — деб ышымындан чыгъарыб базыкъ темирни Къанаматны къолуна узатды. Къанамат, басыб темирни къарыуун кереме деб, иги кесек бюгуб, негерине узата айтды:

— Абаданладан болса къол этер эдик ансы, былайгъа сюелгенни не хатасы барды, бар да сюел дегенлеринде, аты чалмангъа къысха такъгъанча, сирелиб турады. Бир керекли замангъа деричи чомачаны алгъан джеринге сал, — деб хунаны къыйыры таба къысыла-къысыла тебреди.

Къасым ызындан джетиб, къулагъына гузаба айтды:

— Мени джибермесенъ разы боллукъ тюлме, сен былай къал, — деб хунагъа миниб тебреди.

Къанамат, сабийни чалдышдан алгъан кибик, бери акъыртын алыб, джерге салыб:

— Адам айтханны эт да былайда тур, бюгече иш экибизге да табыллыкъды, — деб секириб хунагъа баурланыб, билеу джыланча, сылджыраб хунаны ол джанына тюшдю. Къасым разы болмай салпыланды, алай болса да тегерегине къарай келиб, Къанамат кѳргюзген бетджангъа олтуруб, арбазгъа къараб тохдады. Часауай тюрмени къатында мурукгу болуб, ары бурулгъанында, тейри джарыгъында тунакы кѳрюне бир къаралды къангъа бурууну юсюне къонду.

.

Бийнѳгер, сюркеле келиб, Семѳнну къатына кысылыб, асыры кыызгъандан орус тилден билген сѳзлерин бу джарарыкъды дегенин бирге джыйыб, орус тилни къарачай тилни да къатышдыра:

— Скатина баугъа джыйылгъанча, былайда туругъа ненада. Бугъоуну гырмык бла чырмаб, хайда уходи, — деб узалыб, Семѳнну аякъларына салыннъан бугъоудан зынъырдата кѳлу, бла тутду.

Семѳн, сураты прустопну кѳлуна тюшюб танылгъанына сесгекли болуб туруб, къачмай мадары болмагъанын таныб, къалай къачаргъа да билелмей тюрмеден чыгъар къайгыда болуб тургъанлай, Бийнѳгерни айтханын анъылыб, бугъоулары зынъырдай ѳрге кѳобуб, терезени темирлерине къабланыб арбазгъа къарады. Бийнѳгер, Семѳнну бугъоуларын юзеллигинден тюнъюлюб, къаранъыда къармай келиб, Темуркъаны тюртюб айтды:

— Кечени аурлугъу кетгенди, былай тургъандан хайыр джокъду, бюгече былайдан кѳорамасакъ соруу алыб бошагъандыла, элден кѳоратырыкъдыла. Элни ичинде бу кюнню келтире тургъан адамла кѳолларына деменъили джыйсала джаныбыз саулай тишлик этиб ашарыкъдыла.

Темуркъа, ынъычхаб башын кѳлтюре, олтуруб тургъанлай сорду:

— Эшик аллында часауай сакълаб тургъанлай, мазаллы бугъоуну кѳлтюрюб, къалай къачар акъылынъ барды. Таб эшик юсюнде адам болмаса да, киритлениб тургъан юйден къалай къачаргъа мурат этесе?

Бийнѳгер Темуркъагъа кысылыб айтды:

— Былайдан къачхан алай кыйын тюлю. Печь оюлгъандан бир бѳлек кирпични кѳоратсакъ, бирибиз бирибизни кѳлтюрюб, башына чыгъаргъа боллукъду. Ары бир чыкъгъандан сора, часауайны тюбге басыб, ачхычларын алгъан алай кыйын тюлю. Бизни кыйнарыкъ Семѳнну бугъоуларыдыла, джюрюген заманда ала зынъырдамазча этерге керекди. Экибизни чабырларыбызда болгъан саламдан гырмык этиб чырмасакъ, бир тауш чыгъарыкъ тюлю, — деб Темуркъа сѳз кѳошхунчу эрлей эки чабырында болгъан саламны, дагъыда Темуркъаны чабырларында болгъан болджар саламны да бир джерге джыйыб, ары-бери титиб, кыйырын Темуркъагъа бурдуруб,

гырмык хазыр болгъанында, Семённу аякъларына салыннъан бугъоугъа гырмыкны тыкъ чырмаб, учун бегитди. Семён ары-бери джюрюген заманда бугъоуну зынгъырдамагъанына Бийнёгер къуаныб, эрлей тири-тири печь оюлгъанны кирпичлерин алыб Семённъа узатыб, бир кесекден бир бёлек джулдуз тюрге къарады.

Часауайны тюргени къатындан ары озгъанына кёз сакълаб туруб, Темуркъа бла Семённу имбашларына эки аягъын салыб, Бийнёгер башын оджакъгъа сугъуб, бир бёлек джолда силкинди, алай болгъанлыкъгъа чыгъалмазлыгъын таныб, ызына тюшдю. Не этерге билмей, джангъы тутулуб буруугъа салыннъан айю бурууну тегерегин ийисгеб айланнъанча, Бийнёгер тутмакъ юйню ичинде ары-бери бурулуб барыб терезеден къараб, бери бурулуб, юсюнде кёлегине деричи белинден огъары кийимлерин тешиб, полгъа атыб, аузундан сёз чыкъмагъанлай, эки нёгерин печь къаланнъанны тюбюнде тартыб къая ыраннъа миннъен къашха эчгича, секириб имбашларына миниб, биягъынлай оджакъгъа башын сукъду. Эки кере силкиниб чыгъалмагъанында, ючюнчю кере ёрге кючлю тебиннъенден эки нёгерин да джыгъылтыб, бир аур ынгъычхагъан тауш да этиб Бийнёгер оджакъдан чыгъыб ташайды.

Къасым кёзлерин арбаз бла тюрге къатдырыб къараб тургъанлай, бир заманда тюргени оджакъындан бир къаралды чыгъыб, ийилиб джерге тюшерге айланыб келе эди. «Кёзлерим, кёб къараб тургъаным бла аласбулас кёре болурла»,— деб, ачитхынчы кёзлерин ууб къарагъанында, тюргени башында аз къанджал тауш этдире, тюргени артына тюшдю. «Бир ишексиз, былайда бир хыйла барды деб, кёлюне келиб, адам юй башындан тюшген джерге кишдикча къысыла барыб, юйню башындан тюшген къаралды тюргени джанына къысылыб тургъанлай, артындан джетиб, бойнундан бууб, тюбюне салыргъа мурат этди, алай болгъанлыкъгъа чабакъны тутханча, къоллары джалан, мылы затха тийиб сылджыраб, экисини да бетлери бир-бирлерине айланыб бууушдула. Экиси да хырылдаб, бир-бирин тюбге салыргъа кюреше тургъанлай, Бийнёгер Къасымны темир къысхашча къысхан къолларындан сыбдырылыб, ичинден чалыб тюбюне салды. Эки аслан бири-бирине тюбобуушханча, бир-бири бойнундан къадалыб, джерде кюреше

тургъанлай, Қъасым бир кьолун ычхындырыб, бир кьолу бла кесини бойнундан кьоруулай, кезлик бычагъын джанындан чыгъарыб, Бийнегерни кьарны таба айландыргъанлай, тыкьырдаб тюрме эшикни кьадауу ачылгъанында Бийнегер Қъасымны юсюнден айырылыб эшикге чабыб, босагъада бир джумушакъ затха абына кирди. Қъанамат босагъа тюбюнде джатхан часауайны хурджунунда пашот излерге мычыб, ызына тюреге кириб, пашот тартыб джарытыб кьарагъанында, Темуркьа мюйюшге сюелиб, тюз аллында джаягъына кьан кьатыб бир орус адам кезлери джана чачыны джартысы манъылайына кьан кьатыш кьатыб, кьолунда кирпичи бла уругъа керилиб, онъ джанында белинден огъары кымыжа, кьаб-кьара кьаралыб кекюрегине, кьарнына кьара тамгъала чанчхакъланыб, эки джумдуругъун кысханлай ёре сюелиб, аны бу джанында кийимлери сагалланыб, аузуну кьанагъаны джалан сакъалын джуууб кекюрегине агъыб, кьолунда кезлик бычагъы джылтырай, аллына беченъи болуб биреу тура эди.

Алгъы бурун Бийнегер джити кьараб туруб:

— Қъайдан чыкъдынъ, Қъанамат? — деб, пашотну джукълата, сермеб кьойнуна кысыды.

Экинчи кере пашот тартылгъанында, Қъасым Бийнегерге ийилиб, джити кьараб:

— Тейри, алан, экибиз тюрмени артында гьырмыр болургъа тебеген кере эдим, — деб, бычагъын кынына сугъа келиб, эрлей кийине тургъан Бийнегерни джунчута, бойнундан кьучакълады. Қъанамат Бийнегер бла Қъасымны ортасында джаньылычлыкъ болгъанын эсгериб эшикни кьайтара айтды:

— Мындан ары «гьырмыр» болмаз ючюн, тюрмени ичиндегиле кьауму да бизни адамладыла, бу орус адам мен таныгъан адам тюлдю, алай башына зарауатлыкъ джетиб бизни адамла бла тургъан бизге узакъ адам болмаз, — деб келюме келеди.

Пашотну джандырыб, кезлери Темуркьа бла тюбегенинде кьызарыб башын энишге тутуа негерлеринде Қъасымгъа айланыб:

— Босагъа тюбюнде джатханны бери кийиригиз!

Часауай аузундан чебген кыйыр кьараб, кезлери байланыб полгъа сойлангъанында, Қъанамат сыйыргъан шкогун эшик артындан алыб, кьолуна кысыб, джатхан часауайны кьатына чегелеб, деменъили айтды:

— Санъа джукъ сорулган заманда тил тутмасанъ, экинчи манъа тюбесенъ, эшитмесдим деме, санъа кечегиде бир хыянат джетмесин — эшиклени къайтара кетерикме, эртденблагъа деричи къобмай тынчай, — деб тартыб эшикни къадауун салыб, киритин этиб, ачхычланы хурджунуна салыб, Семённъа мурукгу эте, алларында праулен арбаздан чыгыб, уллу джолдан джанлай, суу джагъаны ёрге айланыб тебреди.

Темуркъаны юйюню туурасындан оза башлагъанлай, Къанамат артына туракълаб, тегерегине басыннъан негерлерине айланыб:

— Былайдан ары ауругъан къартны созгъандан хайыр джокъду, ушата эсе ол Къасым бла къалсын, не мадар этсе да ол аны праулен итлени къолуна тюшюрмез; къалган джашла бла мен таяна барайым. Рахат кёзюуде бир мадар этербиз ансы, бу чекледе кёб туругъа джарарыкъ тюлду. Эртденбла келиб гюрмени кёргенлей, Къыямыт бла Биймырза эгер итлерин тёрт джанына джаярыкъдыла. Къасым да къартны бир бек джерге джарашдыргъанлай, кёзге тюртюлмей, бир мал къош болган джерге джанларгъа керекди, — деб баш энишге къараб тохдады.

Темуркъа ауругъан бутуна джантая, алгъа чыгыб ауазы къалтырай айтды:

— Бу таш ёзен тарлыгъындан бытдыр манъа тар болгъанды. Къарт къатыннъа не къычырыкъ этеим ансы, бу итлени къолундан ычхыныб къорагъандан игиси джокъ эди. Алай болса да сиз джашсыз, ёлмесек игилик бла тюбейик. Башыгъызыны сакълагъыз, артыкъсыз да бек бу мени орус негериме манъа къарагъанча къарагъыз, тили-дини башха болса да, мен ёлюб кетсем да аны игилигин унутурукъ тюлме. Сиз къарангысыз, дуняны билмейсиз, ол кёрген, билген, тюзлюкге джюрюген адамды, ол юретген затдан чыкъмагъыз. Аны ызындан барсагъыз абынмазсыз, барыгъыз иги джолгъа, — деб, къоллары къалтырай джыламсырай келиб, Семённу къаты къучакълайды, аны ызындан Бийнегерни, эм артда Къанаматны къучакълаб, джыларыгъы тамагына туюлюб:

— Ол насыбсыз тиширыу сабийни сакъла, — деб, башын энишге тутуб, бир джанына бурулду.

Бийнегер Къасымны къучакълаб, къулагъына айтды:

— Аздан къалдым ансы къарнымы тартыб къоя эдинъ. Къанамат пашот тартхынчы, сенсе деб джети джукълаб эсимде

джокъ эди. Саулугъуму-саламатлыгъымы къартларыма айтырса — анам биягъы сытыб тебрер, «къоркъма» деб, кёл эте тур, — деб бир-бири кёзлерин упба этиб айырылдыла.

Къанаматны нёгерлеринден экеулен айырылыб, биргесине Бийнёгер бла Семён къалыб, суу джагъаны ёрге айланнъанларында, тийреледе таукъла кычыра тебредиле. Джулдузла бир-бир джукъланыб башлаб, Ёксюзле джанындан танъны бурну кёрюндю. Уллу джолдан арба джызылдагъан, эшекге хыны этген таушла келе тебредиле. Джагъа тийреден гырджын кюйген ийисни огъаргъы эртден аяз къачхынчыланы бурунларына урдуруб, ач болгъанларын билдире, ауз сууларын келтирди. Семён аякъларына къадауланнъан бугъоуну арасындан чабыр баубла тагъыб, джерге сюйрелмезча кюлуна алгъанлай, кишен салыннъан атча, уакъ-уакъ атларгъа кюреше барады, алай болгъанлыкъгъа бугъоу инчиклерин ашаргъа къалыб, баралмай тохдагъанында, эки нёгери эки джанындан кириб, арыгъынчы кёлтюрюб, бир кесекни элтдиле. Джолгъа чыкъгъанларында, адам ишекли болмасын деб, эки нёгери эки джанындан кириб, аны тенъли акъыртын барыргъа кюрешдиле, алай болгъанлыкъгъа бугъоуну инчикни кысхан тогъайлары ашаб, чий этиб ачитханларында, Семён не кюрешди эсе да, дженъил-дженъил тохдамай баралмазгъа къалгъанында, Къанамат эрлей кёлек езююю джыртыб, Семённу къатына олтуруб, къанагъан инчиклерин къаты байлады. Андан сора инчиклерини ачыгъаны бир кесек сериуюн болуб, нёгерлери да болуша, тауланы башы саргъалыргъа ач, суусаб болуб, къара тер басханлай, Къанамат джашагъан дорбунну тюбюне чыгъыб, къаядан къобхан къара джассы ташха олтурдула. Къанамат къаягъа кысылыб, юч кере сызгъыргъанында, мычымай къаяны эрнинден, маралча, Бадимат къарады. Тюбюнде эрин эслеб, къая джарылгъаннъа ташайыб кетиб, быкыны чыгъарыб энишге узатды. Семён бугъоуланнъаныны себебинден быкыгъа ёрлейелмезча кёргенинде, Къанамат быкыгъа, Семённу сеирсиндире, эрлей илиниб чыгъыб, джибни къыйырын тюбюне атыб, тартыб Семённу башына чыгъарды. Эм арта Бийнёгер чыгъыб бошагъанында, быкыны алыб асыралгъан джерине, къая тешикке салыб, нёгерлерин чакъыра, дорбунну ичине кирди.

Джанъы киргенлей, ташкёмюр къазылгъан тешикча, ичи къаранъы болуб туруб, къачхынчыланы кёзлери къаранъыгъа

юрениб, дорбун джарыгында, Бадимат хабджюклени къатында ёрге сюелиб, Къанаматха джити къараб, тюгел джилтини юзюлмеген отха Ибрахим аякъларын узатыб джукълаб тура эди. Бадимат, бети дарийча тюрлене, джанъы келген къонакъладан Бийнёгерни къолун тутуб, Семённу габырайы бла картузу болгъанына кынъыр къараб, дорбундан чыкъды. Бадимат атасын кёрмей къайгылы болгъанын элеб, Къанамат ызындан чыгъыб къарагъанында, Бадимат къая кыйырына олтуруб джылай тура эди. Аякъ таушха бери бурулуб, Къанаматны кёрюб, мынчакълача кёзлеринден джыламукъла куюла:

— Мен сени бери хар кимни ташы деб джибермеген эдим, тюрмеге тюшген атамы бошла деб джиберген эдим, — деб къатдан-къаты джылаб тебреди.

Къаяны эрнине джуукъ баргъанын соймей, Къанамат кёлтюрюб бери ала айтды:

— Къартны бошлагъанма, бир оноугъа деричи Къасымлада кююб келгенме, была да аны нёгерлеридиле, кесинъи былай хылымылы этме да къонакълагъа къара.

Джаралы болгъан эчгини кёзлерича, мыдахлыкъ басыб, джыламукъ джибитген уллу къара кёзлери джарыкъ джангъан мыдыхча джылтырай, сорду:

— Кертими айтаса?

-- Керти айтмай, къачан кёргенсе алдагъанымы?

— Алай эсе, бери ала келсенъ'а!

— Амманы кююб келирге унамады.

— Не эсе да иги ийнаналмайма!..

-- Ма бу тийиб келген кюн бла ант этеме, — алайды!

Ант этгенинден сора толу ийнаныб, джаз тийген кюнча, ышара:

— Энди алай эсе манъа айтхан джараусуз сёзлеринъи кечеме, — деб Къанаматха, кылыч кибик кыйылгъан, инъичге къара къашлары кёлтюрюлюб, кёзлери кеслери алларына ышара, къарады.

Кюн тауну кёлекгесинден ычхыныб, мийик джерге тюшген кырауну эритиб тютюнлетеди, къая кеселекгечикле кюн кызыдыргъаннъа орунларындан чыгъыб, ёрге-энишге къурт-къумурсха излеб джортадыла. Ёзенде баргъан уллу сууну таушу бир-бирде аяз къатыш, ашлыкъ сууургъан таушча келеди. Мыл-

лыкчы кыушла дорбун болган кыяны башында тегерек бурулуб, джукъ излегенча рахат учадыла.

Кыанамат аур джюкню келтюрюб дорбунна чыкыгыанында, Ибрахим темир бугюуну кюлуна алыб, уакъ тишлерин агъартыб, ышара тура эди. Джюгюн дорбун аллына атыб, бугюуну кюлуна ала, сорду:

— Кыайдан табханса бу джаман затны?

— Семёну аякларындан алганма.

— Неде алай деген, кыалай алганса?

— Ол джукылаган заманда юсюне эски тонну джабдым да кыобардым да алдым.

— Семён кеси кыайдады?

— Хурулдаб джукылайды.

Бугюуга чырмалган эски чабыр салам гырмыкланы юзюлюб, дорбунну аллына атылыб турганларын керюб, джашчыкыны кюлтукларындан келтюрюб, эки кезюн улба этиб:

— Аферим, иги джашха! — деб джерге сала, — бу заманына джетсе тири, джигит адам болмай кыалмаз, — деб келюне келе, дорбунна кирди.

Дорбунда Семёну аяклары бугюудан бош болуб, отджагыга кенделен тюшюб, юсюне да тон джабылыб джукылай, аны бери джанында да, олтурганча артына аунаб, Бийнегер джукылай, Бадимат да гырджын этиб бошаб, агъач аякыга кюлларын джууа тура эди.

Отну уллу джагыб, Кыанамат туруб Бийнегерни, аны ызындан Семёну уятды. Семён, кюба келиб, аякларында бугюуну кермей, негерлерине кезюу-кезюу кыараб, онъ джанында ышара турган Ибрахимни эслеб, кыуаныб, кычыра айтды:

— О-о! Сен да мында тура кереме, кел былай кыатыма, — деб кыатына чакырыб, кюлун тутуб, кесине кысыды.

Бугюуну кыалай алганындан киши кеси башлаб хапар айтмагыанында, Кыанаматха айланыб сорду:

— Аякларым бла келтюрюб чыкыган темир бугюу кыайры тас болду?

— Мен кермегенме, — деб. иги ангылатыр ючюн башын силкди.

Бугюу ашаб байланган инчиклерине кыарай, негерлерине да кезюу-кезюу кыараб сеирсине турганлай, Ибрахим бугюуну зынъырдата алыб келди. Бийнегер кечирек сеирсиниб, кезлерин ууа сорду:

— Тоба-тоба, ким алды ол сагъатха аны?

Ибрахим къанъишча ёрге сюелиб:

— Ма мен алгъанма, — деб, бармагъы бла кёкюрегин тюртдю.

Бусагъатха деричи бугъоуну ким алгъанын билмей, Қъанамат алгъан болурму деб, армау болуб тургъан Семён секириб кьобуб Ибрахимни кьойнуна кьучакълаб, бир бёлек джолда башын упба этди.

Бугъоуну эгелген джерлерин ары-бери аўдуруб къараб, сеирсиннъенден башын силке, къараб, хурджунундап таза къагъытлары бла бир китабчыкъны чыгъарыб, орусча джазды, аны тау тилге кёчюргенимде былай чыгъады: «Бу бугъоуну эгеб алгъан 14 джыл болгъан таулу джарлы джашчыкъды, аны аты да Ибрахимди. Прауленде бу сынджыргъа «Шаман» бугъоу атай эдиле. Бугъоуну кёлтюрюб тюремеден къачханланы бири — Семён Данилни джашы Астащенко».

Бу къагъытчыкъны бугъоуну бир джанына бегитиб, дорбуну ичинде къая джарылгъанна салыб асырады. «Шаманланы» бугъоу не затды деб, джаш тёлюден кёрюрге суйген неда бу джазылгъан затха ийнанмагъанлыкъ этген адам болса, дорбунна барыб, былай киргенлей онъ джанында къая джарылгъанны къармаса, патчахны къара, мутхуз дуняда таулу джарлыланы ийнени кёзюнден чыгъарыб тургъан бугъоуну, арт кёзюде биреу табыб балта аузлукъгъа алыб кетмеген эсе, табмай мадары джокъду.

Дорбунда табылгъан затдан ашаб, къачхынчыла джел элтмезча болгъанларында, джараларын джуууб, байлар къайгъы этиб тебрегенлерин эслеб, Бадимат, къармай кетиб кьумач хурджундан тутулмагъан сапынны, ганаба тигилген эки джанъы джан джаулукуну чыгъарыб, Бийнёгерге узатды. Семён башына дженъил-дженъил узалгъанын эслеб, Қъанамат кюлде джылына тургъан кьумгъанны алыб, бармагъына кьюуб кёрюб, башын джуудурургъа Семённу дорбунну тышына чыгъарыб джылы суу бла къан къатхан башын джуудуруб, чалкъы бурундан этилген джюлгюч бла башында джарасыны тегерегин джюлюб тазалагъанында, Ибрахим табыб келтирген джау хансны чапрагъын джарагъа тешеб, джан джаулукуну бир джартысы бла байлады. Андан бошаб накъырда эте, Бийнёгерге къараб айтды:

— Белинъден огъары джанынъы бюгече алай кирсизча кёрмегенме, тешин да кирин ары кетер.

Бийнөгер да тешинирге суймей артына тартды, алай бол-
гъанлыкъгъа Семён да сёз къошханында, дорбунну аллына чы-
гъыб, джыйырыла-джыйырыла тешиннъенинде, белинден огъары
джаны къазан къарадан къаралыб, джер-джерине къан сызла
къатыб, эки билек къошу сыдырылыб, кёлегин тешгенлей, кёлек
къатыш къатыб тургъан джараланы башлары ачылыб, къанаб
тебретиле. Аны кёргенлей, нөгерлери сеирсиниб бирден сор-
гъанча сордула:

— Былай къайда къобаргъанса билеклеринъи, бу къазан
къара ўа къайдан чыкъгъанды?

Хапарны узакъ созаргъа суймей:

— Тюрмени оджатъындан чыкъгъан заманда сыдыргъан
болурма, — деб сыртына суў къуйдуругъа энишге ийилди.
Къанамат суў къуюб, Семён билеклерин ёрге къайырыб, сапын
бла джуўуб, Бийнөгери сыртындан къазан къара джуўулуб
кетгенлей, уллу бычакъны джассысы тийген джерлери къара-
мор тамгъала болуб кёрюндюле. Аны кёргенлей, Семённу Бий-
нөгери джуўа тургъан къолу кеси аллына джумдурукъ болуб,
тишлери жыгъырдай айтды:

— Мыллыкчы къаргъала!

Къанамат тамгъаны къалай тюшгенин билмей сорду:

— Сыртынъдагъы къара къюлтюмле къалай тюшгендиле?

— Биймурзаны «саўгъасыды».

Қъанаматны бети тюрлениб, суу кзуйгъанын тохдатыб, аллын Минъи-Таугъа буруб, акъыртын джукъа эринлерин кзымылдата шыбырдай айтды:

— Сени мийиклигинъ бла, башынъа кьоннъан тубанла бла, юсюнъю кзуршалагъан ёмюрлюк бузла бла, чыпчыкъ ётмез бугъойларынъ бла, ёксюзлени джыламулклары, кзартланы сакъаллары бла ант этеме, бу зорлукъланы мен кзайтармай кзоймам! — деб кзатына сюелиб тургъан Ибрахимге кзумгъанны узатыб, аур атлай, дорбуннъа ташайды.

Соруула бла иш.

1. Қъанамат бла Қзасым тюрмеден кимлени бошларгъа излегендиле?

2. Ала нёгерлерин тюрмеден кзалай кзутхардыла?

3. Семён бла Бийнёгерге не кзыйынлыкъла эмда не ючюн джетгендиле?

4. Ибрахимчикни амалчы, акъыллы болгъанын неден билесиз?

5. Кёлююзге кзалай келеди? Қъанамат, Бадимат, аны кзарнашчыгъы Ибрахим дорбунда нек джашагъандыла.

6. Қъанаматны джигитлиги, батырлыгъы неден белгиледи? Ол тенъликни кзалай тутады?

7. Семён бла Қъанамат аланы нёгерлери да кимге кзаршчыдыла эмда кзаллай джашау ючюн кюрешедиле?

8. Фахмулу кзарачай писатель Аппаланы Хасанны джзгъан хапарындан артыкъсыз да бек нени джаратасыз?

Хапарны планын салыгъыз.

Бек таб айтылгъан айтымланы табыгъыз.

«Қъанаматны дорбунунда» деб аты алай болгъан хапарчыкъ джззыгъыз.

Ленинни Смольныйгъа келгени.

Л. Савельев.

24 октябрны инъиринде Ленин большевик партияны Ара Комитетини членлерине кзэгъыт джибереди, анда ол былай джззады:

«Правительство¹ кзалтырайды, титирейди. Не болса да аны уруб кзашатыргъа керекди!»

¹ Сёз Болджаллы правительствону юсюнден айтылады.

Туура Ленин ол кягъытны джаза тургъан кёзюуге, Ара Комитет Ленинни таша квартирине чакъырыуучу джибереди.

Ара Комитет Ленинни Смольныйгъа чакъыргъанды. Владимир Ильич джанъдан дженъил кийиниб столдан кёксюл парикни чыгъарыб, аны башына киеди. Тишлери ауругъанча этиб, уллу джаулукъ бла джаякъларын кысады. Пальтосун юсюне киеди, джау джугъу кепкасын кёзлерине дери басады.

Чакъырыуучу Владимир Ильични Смольныйгъа дери ашырды. Билмей тургъанлай джукъ болады деб, ол биргесине герох алады. Джолда хата затха джолукъсала, Ленинни джашауун сакълар ючюн, юнкерлени герох атыб башха джары айландырыргъа, джан аямай кюреширге керекди.

Орамгъа ала бирге чыгъыб, биринчи тубеген трамвайгъа секириб минедиле.

Восстаниени хапары къаллай бирге кенънъе джайылгъанын билир ючюн, Владимир Ильич кондуктор тиширыуу бла сёз башларгъа изледи.

— Къайры барасыз? — деб сорду Ленин.

— Паркга, — деб джауб этди кондуктор тиширыуу.

Ленин провозглашает советскую власть.

С картины художника В. А. Серова.

— Паркга, былай эртде?

— Да сен ким боласа? — деди кесини кёзююу бла кондуктор тиширыу.

— Ишчи, — деб джуаб этди Ленин.

— Ма, ишчи! — деди ачыуланганы бла кондуктор тиширыу.

— Не ючюн, кьайры — кеси да билмейди, не бола тургьанын. Буржуйланы урлукьбуз! Ма кьайры барабыз...

Трамвай паркга бурулду.

Ленин бла аны биргесине, ашыра келген ишчи джаяу узун Шпалер орамга кирди.

Да былайда уа кыйынлыкга тюберге аздан-буздан кьалдыла: атлы патруль мюйюшден чыкьды.

— Кьайры барасыз? Пропуск кёргюзюгюз? — деб, патрульну тамадасы кьыджырады.

— Алга ётюгюз, Ленин джолдаш, — деб ишчи шыбырдады — мен'а аланы сёзге тутайым! Эсиргенча, аунай келиб, ишчи орамны ортасына чыкьды эмда патруль бла демлешиб башлады. Кеси уа кьолун, гёрохну джашыргьан хурджунуна салыб, турады.

Эсирген ишчи бла даулашыргьа патрулланы заманлары болмады. Тамада кьолун силкди, эм патруль атлы джортуб кетди.

Кьысха заманда Ленин Смольныйга джетди.

Смольныйда.

Л. Савельев.

Кече ортасы болгьанды. Шахар кьалын кьарангыга батханды. Джангыз Смольныйда чыракьла джанадыла, ол кесини санаусуз жарыкь берген терезелери бла жарытады. Кьачхы суукукь тубанны ичинде ол мекям кемсиз уллу кёрюнеди.

Октябрны кюнлеринде Смольный пролетар революцияны джигит штабы болду.

Смольныйны комнаталарыны биринде Военно-революционный Совет турады. Былайда, Смольныйда, восстаниге тамадалыкь этгенле джыйылгьандыла.

Былайда, саут берирге ордерлеге кьол саладыла, кьайсы отрядланы кьалайга джиберликлерине оноу этедиле, аланы

къайсы заманда тебрериклерин хыйсаб этедиле эмда аланы джорютюрюк, барлыкъ джолларын Петроградны картасына тюшуредиле.

Бери, Смольныйгъа, шахарны бютеу районларындан саутлу отрядла ашыгъадыла эмда урушха задание алыб, хар бири кѣргюзюлген джол бла, кече къарангыда атлай, джангыдан джолгъа чыгъадыла.

Смольныйны къабакъ эшигине хаман джангы-джангы ав-

томобилле, арбала, грузовикле джетиб, адамла тизилиб хар не джанындан да келедиле.

Минъле бла таушла, темир зынъырдау бла машина улууну бир-бирине къошулгъаны бир минутха да тохдамады.

Былайдан халкъны бирикдирген Ленинни эркинлиги, бютеу шахаргъа джайылыб, минъ-минъ адамланы къозгъалгъанларын халиге салыб, аланы урушха элтеди.

Саулай восстаниени эм баш Ленин салгъан планы керти иште толду.

Петропавлов крепость къозгъалгъанланы къолуна тюшдю.

Дворцовый бла Николаевскийден къалгъан кепюрлени барысы алыннъан эдиле.

Былай хапарла Болджаллы правительство чакъыргъан полкланы тохдатыб, Петергофну, Царское Селону, Выборгну большевиклери кеслерини борчларын толтурургъа джарадыла.

Ол полкла энди Петроградха ётеллик тюлдюле.

Телефон станцияны алыу.

Л. Савельев.

Сеир эмда историяда юлгюсюз бир кюреш болду. Аяусуз, таукел, бир джерден бир джерге кечюучю. Бу кюреш аны ючюн эди, шахаргъа эмда къралгъа ким иелик этерге керекди: капиталистлеми огъесе ишчиле бла эллилеми; бу кюреш аны ючюн эди.

Джер-джерде эслемей тургъанлай къызыл-гвардиячы отрядла чыгъадыла, саутлу ишчиле бла солдатладан толу грузовикле къаранъыдан бирден учуб ётедиле. Къозгъалгъанла дженъил огъуна белгиленнъен мекамны тегерегин кюршалаб, бачхычла бла башына айланадыла, аны къараулун саутсуз этедиле, саутларын сыйырадыла.

Большевикле джауну, билмей тургъанлай, кек чартлагъанча уруб барадыла.

Инъирде беш сагъатда ала биринчи хорламгъа джетдиле. Баш телеграфны юйюн алдыла. Джау къолундан нени ычхындыргъанын бек дженъил эсерди. Зимнийден Баш телеграфха созулгъан телеграф провод, тамам ол Болджаллы правительствону

бютеу кърал бла байлагъан, бирден ишлемей тохдады.

Кече сагъат экини джарымына Главпочтамт кьозгъалгъан-ланы кьолуна ётдю. Кече эки сагъатда — электростанцияла бла вокзалла, дагъыда талай сагъатдан сора — Кърал банк бла Орта телефон станциясы.

Кьозгъалгъанла тань джарыгъында, Болджаллы правитель-ство тутхан большевикле джыйылгъан «Крестле» деген тюрме-ни алдыла. Ала тёрт айны муну ичинде термилген эдиле. Энди ўа камерлени эшиклери ачылдыла, тутмакъланы эркинликге джибердиле. Ала бетлери агъарыб, арыкъ болуб, кьутхаргъан тенълерин упба этедиле, ол сагъатдан кеслерине шоккла бери-гиз деб излеб эмда башхала бла бирге орамлагъа урушха ки-редиле.

Джанъыдан-джанъы джетишимлени юсюнден Военно-рево-люционный Комитетге хапарла келедиле. Ёнъе ол хорламла бла джетишимле тынч табылмайдыла.

Аланы хар бирин толтурур ючюн батырлыкъ, таўкеллик ке-рекди.

Хар болумда большевикле бирер тюрюлю кюрешгендиле. Бол-джаллы правительствогъа алданнъан солдатла алагъа къаршчы тургъанларында, большевикле аланы тюшюндюрюрге, кеслери джанлы этерге излегендиле.

Буржуазияны къаты джакълагъанлагъа къаршчы, юнкер-леге къаршчы большевикле кючлерин салгъандыла, бир-бирде ўа хыйлалыкъ да этгендиле. Ма, примерге, телефон станцияны къалай алыннъанын айтайыкъ.

Кьозгъалгъанла телефон станцияны вороталарындан кирген-леринде ала арбазда юнкерлени уллу отрядларын кёргендиле. Юнкерле шокк атаргъа хазырлана, быланы туўраларында ча-быб келе эдиле.

Аланы сафлары чачылыб, джайылыб чабхандыла, кьозгъал-гъанланы ыхдырылыр джерлери болмай, джопбу джыйылгъан-дыла: арбазгъа ётген джер тар эди. Ачыкъ болду: кьозгъалгъан-ла къапханнъа тюшгенча, юнкерле кьозгъалгъан халкъны буса-гъат барын кырырча иш алай табсыз болду. Ёмюрге болма-гъанча болду, кьозгъалгъанла муратларына джетерден башла-рындан да тюнъюлорча болду.

Алай'а большевикле ызларына айланмадыла, къачмадыла. Бу кыйын кёзюўде ала алджамадыла.

— Юнкерле! — Революцион отрядны командири офицерле хар заманда бериучю командача, ачыкъ эм кесгин кычырды:

— Юнкерле, тохдагъыз! Патронланы чыгъарыгъыз!

Юнкерле сеирсиниб тохдадыла. Атаканы кызгъанында, чабыб бара ала бу таукел, кючлю тауш къайдан чыкгъанын айыралмадыла. Бир белеги ийнанмасала да, шокларыннан окъларын чыгъардыла. Башхалары кезлери бла кеслерини тамадаларын излей эдиле: бу къуджур буйрукъну олму бергенди?

Къатышыу талай секунддан къб бармады. Алай'а ол секундлада урушну джазыуу белгили болду.

Къозгъалгъанла тар джерден ётуб арбазгъа кирдиле эмда юнкерлени да къуршаладыла. Талай минутдан сора къозгъалгъанла юнкерлени саутларын сыйырдыла.

Телефон станцияны да алдыла.

Бирден Смольныйны телефонлары джангъыдан телефон аугъа къошулдула, къозгъалгъанланы къолуна тюшдюле. Зимнийни телефонлары уа чотдан чыкгъандыла.

Джау хар тюрюлю хапар алыучу, бериучю затладан айырылды.

Соруу бла иш.

1. Большевикле эм алгъа телефон станцияны, почтаны, вокзалланы, телеграфны, банкны нек алдыла?

2. Телефон станцияны къалай алыннганындан хапар айтыгъыз.

Нызы.

Семенлени А.

Минги-Тауну субай ёсген эрке кызы,
Къыш да, джай да джашил тургъан айбат нызы,
Айырымыб атасындан, анасындан
Къаны таммай балта кесген джарасындан.
Кёпюрлени, кёк сууланы юсю бла,
Таракъ тауну, тар чучхурну ичи бла,
Терен кюртлю, гопбан бузлу гыйы бла,
Келди бизге намысы эм сыйы бла.
Келди эсе бериб орнун, сыйлаб атын,
Кийдиргенбиз дарий, чилле, кюмюш алтын,
Гокгаладан зыр-зыр этиб, аллын-артын
Джашнатханбыз джанкылышча хар къат-къатын.

Тёпбесинде кызыл джулдуз джандыргъанбыз,
Тёгерегин джашил нюрден алдыргъанбыз.
Халкъ бир-бирин къучакълайды, суююнеди,
Хар къайсысы сюеди эм суююледи.
Той этебиз, къарт да, джаш да исдемейге
Барадыла, къартла бир да исдемейле,
Нек десегиз, джыл-джылдан джаш бола ала
Джашайдыла, тёрюбюзге къуат сала.
Биз джырлайбыз, къуанабыз тебсей тюзге,
Къуанчыбыз да — джанъы джыл келди бизге,
Тынчлыкъ сакълар, байлыкъ кюзлар, ёсом кшошар,
Нызы кибик кёгерген ёмюрюбюзге.

Италия тюрмеде.

(Революционерни хапары).

Бир джолда мени тутуб тюрмеге салдыла. Анда хар не тюрлю миллет бар эди. Не ючюн эсе да бир солдат олтура эди. Ол манъа кёз кысыб, тюрмени къабыргъасын кёргюздю. Къабыргъада уллу харифле бла «Джашасын Ленин!» деб джазылыб тура эди.

— Муну ким джазгъанды, — деб сордум.

— Мен, — деди солдат.

Ол джазылгъанны бизни бла олтургъан тутмакъла къуаныб окъуй эдиле. Къалай эсе да джазылгъанны тюрмени тамадасы хапарын билиб келиб:

— Муну ким джазгъанды? — деб сорду.

Барыбыз да тынъылашдыкъ. Тюрме тамада юй сюртюучюге:

— Джазылгъанны кьорат! — деб буйрукъ этди.

Юй сюртюучю челекчик бла бир тытырны алыб келиб, бир узун щетка бла джазылгъанны акълады. Сюртюлген кзуруб къарагъаныкъда, «Джашасын Ленин!» деб джазылгъан алгъын халында тура эди. Юй сюртюучю джанъыдан къайытыб келиб,

джазылгъанны сюртерге кюрешди, алай болгъанлыкъгъа джукъ-этелмеди.

Солдат къуаныб, ышара айтды:

— Бу атны къоратыргъа джарамаз!

Соруула.

1. Дунияны башында урунганла Ленинни алай бек нек сюендиле? Бу хапарда ала Ленинни суйгенлери неден белгилиди?

2. «Джашасын Ленин!» деб джазылгъанны кимле кетерирге излегендиле эм къалай?

3. Қъалай мурат этесиз: ол джазылгъанны кетерирге нек излегендиле?

Уллу Ленин джашайды.

Хубийланы Н.

Хар кечеде, хар кюнде
Саулай джерни юсюнде
Сыйлы аты айтылган,
Тюрлю-тюрлю тилледе
Кесин халкъгъа танытхан,
Бир ауздан махдалган,
Санаусуз джюрекледен
Уллу Ленин джашайды.
Эркинликни, тенъликни
Джарлылагъа юлешген,
Артыкълыкъны, бийликни
Тамырларын кюйдюрген,
Кесин бизге суйдюрген,
Къыйын джолгъа усда болган,
Емюрлеге юлгю салган
Уллу Ленин джашайды.
Сабанчыгъа, малчыгъа,
Хар не иште алчыгъа
Негер болуб ишлеген,
Тутхан ишин биширген,

Джюреклени бир этген,
Хорламлагъа тюз элтген,
Бизге окъугъуз деген
Уллу Ленин джашайды.
Джылтыраган, джашнаган,
Джазгъы кюннѳе ушаган,
Чабхан джауу къаушатхан,
Хорланмаз къарыуубуз,
Елмезлик джашауубуз,
Кюнден иги джылытхан,
Тохдаусуз алгъа барган,
Уллу Ленин джашайды.
Джюреклени тамыры,
Халкъланы къуанч джыры
Шахарлада, элледен —
Саулай джерни юсюнде,
Санаусуз джюрекледен
Джуртубузну атасы,
Партияны къаласы
Уллу Ленин джашайды.

Бизге отуз джыл.

С. Михалков.

(Уллу Октябрь социалист революцияны отуз джыллыгына).

Балам! Тынъыла хапаргъа,
Ата джуртубузну юсюнден,
Ким отуз джыл мындан алда,
Москваны, Ленинградны къозгъаб,
Къызыл байракъны тюрбюнде,
Урушлада эркинлик ючюн
Бергенд джашлыгъын, кючюн,
Сеннге иги джашау ачар ючюн!
Сен джюрюйсе ючюнчю классха,
Минъ-минъ сабий тенъли.
Хар биринъ — энди билимли!
Бурун, кѣб джыл мындан алда,
Патчах оноу эте къралгъа,
Сабийледен кѣб, аслам
Табмай эди джазгаргъа
Къагъыт, китаб эм къалам.
Окъугъанла: кюпселеден,
Байдан, бийден — барысы,
Аз эди школгъа джюрюген,
Ишчи, элчи баласы.
Джылдан джылгъа сабан сюрген,
Урлукъ атхан, ындыр басхан —
Мыжыкълыед, помещикге
Тюше эди ол уруннъан.
Тѣрт бюгюлюб къыйналгъан
Джарлы эди, кърарны ач,
Бере эди джюйюсхан
Уучу итлеге толу аш.
Джюзле бла къычырым
Чегет, сыртла, кюзлюкле.
Басдырмайын адам аякъ
Джер иеле — помещикле.
Кюзлюкле — бий бичени,

Чегетледе — бий отуну —
Кишиге бермеед муну.
Бютеу барын бий кесини
Хайырына, файдасына
Джаратаед бир башына.
Татлы ичеед, татлы ашаед,
Ачыу билмей, тынч джашаед.
Шахарлада джылдан джылгъа
Кѳрге киргинчи ѳмюрю,
Ишлей эди бийге-байгъа
Ишчи адам бююлюб.
Сора джерни юсюнде
Чыкъдыла аллай адамла:
Сагъыш этиб кѳлюнде,
Джан аурутуб тургъанла.
Халкъны толу анъылаб,
Ачын, тогъун кѳрюб кѳбню,
Бурун кирик болмасын деб,
Изледиле тюзлюкню.
Отуз джылны мындан артха
Эркинликге кюн чыкъгъанды.
Петроградда ишчи халкъ
Саут алыб къобханды.
Джегилген эм эзилген
Болуб кеси алчы-башчы,
Онджетинчи джылда, халкъын
Элтгенд патчахха къаршчы.
Тѳрт джанынъа бир кѳз джетдир:
Бизникиди муну бары.
Таула, сыртла, джайлыкъла...
Джюзле бла къычырым
Чегет, тюзле, байлыкъла,
Аякъ басар хар бир эли —
Энди бары халкъны джери.
Чагъадыла терекле
Бизге бериб кѳгетле!
Тохана юйден кетиб бийле,
Окъуйдула энд сабийле.
Кюпсени гюрбесине
Тюшмейд энди кире мюргеу.

Энчи адамгъа ишлемейди
Днепрогэс, джарыкъ бере.
Джерге урлукъ салабыз,
Къурчдан кюбе джазабыз,
Ташкёмюрле къазабыз.
Газ келтириб юйлеге
Джаратабыз хар неге.
Бу ташкёмюр, бу мюрзеу,
Сен тургъан юй, газ — бютеу
Бизге джарайд кече, кюн.
Муну барын табар ючюн
Кёб къыйынлыкъ кёргенбиз.
Кюнден-кюннге кюрешиб,
Отуз джылны ёсгенбиз.
Ханс ёсмеген джерледе
Кёб шахарла биз къурдукъ.
Баргъан сууну — къобанны
Керек джерине бурдукъ.
Талмай ишлеб, урунуб
Кёб хорламла табханбыз.
Илмуланы башын билиб,
Джер тахсасын ачханбыз!
Хазна ташдан ийириб
Темир, багъыр алабыз.
Киши джерге сукъланмай,
Шохлукъ излеб турабыз.
Этген болсакъ къазауат:
Аны ючюн этгенбиз —
Ата джуртну сакъларгъа
Джаула бла кюрешгенбиз.
Кёб тёзюмлю болдула,
Бизни совет адамла,
Чегиб, кёрюб кёб затла
Генералла, солдатла!
Джаша, окъу, махдан, балам,
Къуан, сен совет адам.
Джашауунгда, ишингде,
Урушда, джолда, тюзде,
Насыбы уа къыйын кюнде
Болсун сени эсингде

Сен джюрюген джерле, хаман,
Унутма муну, балам.
Биз къарайбыз алгъа узакъ,
Барды бизде ачыкъ мурат.
Биз биригиб, совет халкъ,
Туугъан джуртум, алгъа барад!

Тюленин Серёжа.

А. Фадеев.

(«Джаш гвардия» романындан).

Былайда эки кесеги айтылгъан «Джаш гвардия» романында Фадеев Краснодон шахарында 1941—1945 джыллада Уллу Ата джурт ючюн къазауатны заманында болгъан джашауну юсюнден джазгъанды. Шахарны зорлукъ бла алгъан гитлерчи къаум шахарда джашагъанлагъа, госпиталда джаралы болуб тургъан совет аскерчилеге кёб зорлукъ, артыкълыкъ этгендиле.

Краснодону Ата джурту ючюн джанын-къанын аямагъан джашлары «Джаш Гвардия» деген джигит организация къурагъандыла.

Джаш гвардиячыла кюйген эмда чачылгъан шахарла бла элле ючюн, бизни адамларыбызны къаны ючюн фашист джер кючлеучюлеге кечимсиз дерт къайтарыргъа, керек болса, аны ючюн кеслерини джашауларын да берирге ант этген эдиле.

Ала этген антларын да толтургъандыла. Джер кючлеучю фашистледен бизни Ата джуртубуз сынагъан къыйынлыкъла ючюн ала, ол организациядагъы адамла, дерт джетдире эдиле.

Бизни уллу Ата джуртубузну насыбы бла эркинлиги ючюн ала джанларын бергендиле.

«Джаш гвардияны» башчылары: Кошевой Олегге, Громова Ульянагъа, Земнухов Ивангъа, Тюленин Сергейге, Шевцова Любовьгъа Правительство Совет Союзну Туллары деген аты бергенди.

Школну мекаямында аллай сабырлыкъ бар эди: Серёжаны хар атламы, юйню ичинде эмда бютеу шахаргъа эшитилгенча кёрюне эди. Терезечикни аллында ол бир талай олтурду, андан джукъ кёрюнмей эди, олтургъаны бош эди, кесини солууун алып ючюн керек эди.

Сора ол бармакълары бла къармай, терезени рамасын тутхан чюйчюклени табы, аланы бюкдю да акъырын раманы чыгъарыб алды. Анъа таза хауа урду, чардакъда алкъын хауа аман эди. Школну къаранъылыгъындан сора артыкъсыз да бек, ол чардакъдан аны аллында орамда бола тургъанны айырырча болду.

Ол машиналаны шахарда джюрюгенлерин эшитиб, джуукълашыб келген мутхуз джаннъан чыракъланы отларын кёрюб турады. Трестни юйюню баш эшигини аллында кече эскерлик джашау барады.

Машинала, мотоциклеткала келиб тохдайдыла. Саут-сабалары эмда шпорлары зынъырдай офицерле бла солдатла хаман кириб, чыгъыб турадыла, башха тилде айтылгъан кючлю ауаз эшитиледи.

Трестни юйюню терезелери уа къарангы этилген эдиле.

Бу халда Серёжа ол терезечикни къатында, андан аз болмай, эки сагъат чакълы олтурду.

Шахарда бары кюу-шуу болгъан эди. Юйню къатында джюрюгенле тохдагъан эдиле, аны ичинде уа алкъын джукъламагъандыла.

Серёжа аны къара къагъытны къыйырларындан чыкългъан узун баргъан джарыкъдан билди. Алай болса да экинчи этажны эки терезесинде джарыкъ джукъланды. Ким эсе да бир терезени ичинден ачды, аны ызындан дагъыда башхасын ачдыла. Биринчи этажны талай терезесинде да джарыкъ джукъланды да ол терезеле кенъ ачылдыла.

— Кимди ол? — деб экинчи этаждан тамадалыкъ ауаз чыкългъаны бла Серёжа терезе къанъагъа джабланнъан адамны тунакы къарантхасын айырды. — Кимди ол? — деб джангъыдан биягъы ауаз сорду.

— Лейтенант Мейер, — деб тюрбюнде джаш ауаз джуаб этди.

— Мен сизге айтырым: тюрбю этажда терезелени ачмагъыз, — деди башындагъы ауаз.

Серёжа, анъыламай джюреги къаты уруб, немец тилге кюулакъл салды. Терезеледе чыракъланы джукълатдыла, джабыула кёлтюрюлдюле, терезеле бир-бири ызындан ачылдыла.

Бир кёзюуде сёлешгенлерини бир кесек таушу келе эди, биреуа сызгъыра эди. Бир алада ким эсе да бирден бетин,

папиросун, бармакъларын джарытыб, сернек чартлады эмда андан сора кѣб заманны юнью теренинде папиросну от джилтини кѣрюннѣенлей турду.

Немецле джукъларгъа джатдыла.

Межамда, шахарда да бары къуу-шуу болду. Серѣжа кесини джюрегини тебгенин эшите эди, ол бютеу чардакъны къагъыб ургъанча, кѣрюне эди.

Алай болса да, былайда хауа тылпыууну алдырмай эди. Серѣжа башдан аякъ терледи. Ачыкъ терезели къарангы эмда джукъугъа синнѣен трестни юю, аны аллында тунакы къаралды, ол мийикде эм тѣбенде терезелени къарангыдан джылтырагъан тешиклери кѣреди. Да, бусагъатда тамам былай болсун дегенча болду...

Ол талай кере къолу бла керилиб, чемерлеб бираз кѣрюне джуугъуракъ келтириб къарады. Билегини къымылдагъанын ѣлчелеб кѣрдю. Былайгъа келгенлей хурджунларындан, къойнундан бирден чыгъаргъан шышалары аны бир джанында тура эдиле.

Аладан бирин къолу бла излеб табыб, аны бойнундан къаты къысыб ѣлчеледи да кючюн джыйыб тюбюндеги ачыкъ терезеге джиберди.

Кѣз къаматхан джарыкъ бютеу терезени эмда андан да озуб трестни юю бла школну ортасы орамчыкъны бир джанын

джарытды сора, ол кёзюүчюкде миялала кырылган, бошуракъ атылган таушла чыккдыла.

Терезеден тартыб кючлю отну тили къарады. Тамам бу кёзюүде Серёжа биягты терезелеге экинчи шышаны джиберди, ол'а от джаннъаннга тийиб, кючлю тауш этиб чачылды.

Комнатны ичинде от джаннъан тил экинчи этажгъа джетмей уллу болду. Ким эсе да бу комнатны ичинде огъурсуз улуб ачы тауш этди.

Кычырыкъ бютеу юйге джайылды, Серёжа ючюнчю шышаны алыб, кесини туурасында экинчи этажны терезесине джиберди. Ол таушун эшитди, аны къалай чачылгъанын, аллай кючлю жарыкны да кёрдю. Чардакны бютеу ичин жарыта эди. Ёнге ол заманда Серёжа терезеден узайыб, ол къара бачхычха чыгъар джерге джетген эди. Ол бу къара бачхыч бла баш энишге кызыу тюшюб, джуукъ комнатха чабыб кирди. Ол учительская болур эди.

Терезени дженгил ачыб, паркга секириб эмда ийиле барыб, тамам теренине сингди. Энди ол ангылады, джерге джатыб бир кесек кымылдамай тынгыларгъа керекди. Қайда эсе да Серёжадан узакъ болмай, хансда чычханны джюрюгени эшитилди. Ол джатхан джеринден отну джаннъанын кёрмейди, алайда ўа орамдан, кычырыкъ бла чабыуул эшитиледи. Ол секириб туруб энтда арлакгъа, паркны эм кыйырына къачыб чыккды.

Алай этгенини себеби, паркны тегерегин кършаласала — былайдан ол не болумда да джанлаб кетерге боллукъду. Энди паркны тереклерини тѣпбелерине кызыл жарыкъ берген, кѣкню уллудан-уллу от жарытхан жарыгын кёрдю. От жарыкъ паркны башына, кѣкню бояй, ёсгенден ёседи эмда сахарны арасы табада чыккган даур бери да келеди.

Былайдан джанларгъа керек болду.

Соруула бла иш.

1. Тюленин Серёжа кече школгъа не мурат этиб кирди?
2. Школну чардагыны терезесинден Серёжа нени кёрюб турду?
3. Серёжа штабны юйюн къалай джандыргъаныны хапарын айтыгъыз.
4. Тюленин Серёжаны тириликке къалай айтыргъа боллукъду?

Джашымы хапары.

Е. Кошова.

Олегге кзуру оналты джыл болгъан эди. Аны инженер болургъа мураты бар эди. Литератураны бек сюе эди, кѣб окъуй эди, кеси назмула джазыучан эди.

Шахматлагъа, спортха да эс бѣле эди. Бек иги тебсей эди, музыкагъа талпый эди. Алай болса да, Олегни китабланы суйгени айырылыб, башха тюрлю эди. Саныны уллулугу бла, кенъ джауорунлу болгъаны бла ол кесини джылындан эсе тамада кѣрюне эди. Олег чыртда аурумагъанды. Аллай саулукълу иги сабий санлаб бир болады. Олег орта школну бошаргъа заман табмады: къзауат башланнъанында ол онунчу классха кѣчген эди.

1942 джыл июлда фронт Краснодарнъа джуукълашды.

Олег бла мени къарнашым кюн чыкыгъаннъа кетерге кю-решген эдиле, алай болгъаны ючюн ала Новочеркасскга дже-тиб, анда окружениеге тюшген эдиле. Джолла кесилиб, амалсыз болуб, ызларына, Краснодарнъа, къайытхан эдиле.

Былайгъа немецле кирген эдиле. Немецлени адам ѳлтюрюу-лери, кѣб адам тутуулары, туюуулери — «джанъы джорукъла-ры» тѣзюмсюз хыны эди. Къайытыб келгенли Олег бек тюрлен-ди: тынъылаукъ, джашырыучу болду, юйден талай кере кете, не да тенълерин кесине келтире турду. Ала бла бир бѣлек сагъат-ны юйде кирит салыб олтуруучан эди. Мен кѣб заманны не иш-легенлерин анъыламай турдум.

Бир джолда замансыз сагъатда, билмей тургъанлай, юйге къайытханымда, бизде бир талай джашны кѣрдюм. Ала не эсе да джаза эдиле, мени кѣргенлей ашыгыб къагъытны джашыр-дыла. Не ишлегенигизни манъа да айтыгъыз деб тиледим.

Джашла узун тынъылауу бердиле. Мен къаты айтдым. Ол сагъатдан сора Олег:

— Биз листовкала джазабыз, — деб билдирди. Тенълерини кѣллерин тынч этерге:

— Къоркъмагъыз, анам бизни тахсабызны кишиге берлик тюлдю, — деди.

Мен сеирсиндим:

— Сиз листовкала бла не этериксиз?

— Театргъа барлыкъбыз да аланы анда чачарыкъбыз.

Мен листовкалары кѣргюзюгюз деб тиледим.

Олег меннѣ джазылыб бошагъан къагъытны дженѣил узатды.

Атала бла анала кеслерини джашларын эмда къызларын джашырсынла, Германиягъа сюрюрге бермесинле деб анда былай айтыла эди.

Кѣб турмай бизден джашла чыгъыб кетдиле.

Мен'а аягъым джер тутмай, балам бла аны нѣгерлерине къоркъгъандан, кечени кече узуну кѣз къысмадым. Олег кече джатаргъа юйге келмеди. Экинчи кюнюнде ўа кѣлю джарыкъ болуб къайытды.

— Алгъыш эт, анам, бирин къоймай листовкалары барын чачдыкъ, экисин'а, таб, полицейскийлени хурджунларына салдыкъ!

«Джаш гвардия» деген джашыртын Краснодон организация кесини ишин былай бла башлады.

Олегге «Кашук», деген джашыртын атны атадыла.

Кесими суююмлю «Кашугумдан» мен организацияны мындан ары къалай атлагъанына дери биле эдим. Кючюм джетгенича балама болушхан да эте эдим.

Кеси кесими чыртда эслемей организацияны ишине мен да къошулдум. Джашла менден джашыргъанларын къоюб, бир-бирде башха аманатла-джумушла да бере эдиле. Сентябрьны биринчи кюнлеринден башлаб биз хар кече сайың кесибизде юйде Совет Информбюроу сводкалары радиодан эшите эдик.

Мында джашагъан бир инженерде радиоприемник сакълангъанын джашла сезген эдиле. Олег инженерге барыб, джашырмай, Москвагъа тынъыларгъа сюеме, приемнигини берсенъ деб, тилеген эди.

Инженер Олегни тилегини хатерин кѣрюб приемнигин бериб джиберген эди. Ал кѣзюуде радио бла берилгеннѣ Олег кеси тынъылаб, Информбюроу сводкалары джазыб, тенълерине элте эди. Ала ўа андан кѣчюрюб шахарда джая эдиле.

Приемникге тынъылагъан сагъатда терезени биз къалын джаба эдик. Андан сора аппаратын чачыб, корзинагъа джыйыб джер юйге элте эдик. Шахарда джашагъанла фронтда керти болумдан хапарны къалай билгенлерин, немецле да сезмей турдула.

7-чи ноябрда эртденбла эрте, Октябрь революцияны XXV-д жыллыгында Олег, къуаннъандан къызарыб, меннъе келиб айтды:

— Сен барыб кѳрчю, шахарда не этиледи. Мен орамгъа чыкъдым да ахсындым. Эм уллу юйлени талайыны башларында къызыл совет байракъла чайкъаладыла. Халкъ орамгъа тѳгюлюб эм тамаша болуб, къайдан чыкъгъанлары белгисиз болгъан байракълагъа къарайдыла.

— Олег, — мен сордум, — бу сени ишинъмиди?

Ол кюлдю:

— Огъай, анам, мен тюлме.

— Кимди да?

— Да, быланы такъгъан аллай джашла бардыла, — деб, джанлаб джуаб этди.

Байракълагъа керти кѳллери бла немецлени чабыуулу башланды.

Къарагъанланы чача, полицейскийле шахарда ѳрге-энишге чабадыла. Айтылгъан сѳзге кѳре байракъланы тюбюнде «мина салыннъанды» деген джазыулары барды. Ол себебден немецле аланы къоратыргъа таукеллик этелмей айландыла. Байракъла сау кюнню туруб, кечесинде джокъ болдула.

Инъирде мени анам не затха эсе да арбазгъа чыкъды, алай'а бир минутдан къычырыкъ этиб юйге кирди.

— От тюшгенди! — деди.

Олег бла мен орамгъа чыкъдыкъ, отну джарыгъы кѳкню джарымына джете эди. Анам билди:

— От Садовыйдады. Биржамыды экен, джаннъан?

Олег хыйла ышарды:

— Тюздю, амма, билдигиз, джаннъан «биржады», алкъын управагъа джетмегенди... Ол да джанаргъа керекди...

Бу сѳзлени айтыб, ол кийиниб кетди. Бу иш кимни къолундан чыкъгъаны, меннъе ачыкъ болду.

Олегсиз эмда аны тенълери къатышмай бу болмагъанды....

Мен артда билгениме кѳре «биржаны» межамы кюйюб, кюл болгъанды, анда Германиягъа ишге джиберилирге саналгъан адамланы списоклары да кюйюб кетгендиле.

Бу джолда да немецле ким этгенин табмадыла. Арадан талай кюн кетиб, Олег башха тюрлю болуб къуаныб айтды:

— Алгыш эт меннѐ, аначыгъым. Ахыр тылпыуум тохдагъынчы немецле бла кюреширге мен ант этиб келеме. Бизни кесибизни организациябыз барды.

Олег эмда аны нѐгерлери бир-бири ызындан кеслерини организацияларын немецлеге къаршчы саутланнъан организациягъа бурдула. Немецледен табылыннъан шоккла бла гранатла «Джаш гвардияны» складына тюшюб тебретиле. Ол замандан башлаб гитлерчи машиналагъа джолла къоркъуулу болдула.

Немец комендантлагъа тынъысызлыкъ кирди. Ала полицияда къуллукъ этгенлени санын кѐб этдиле.

Джаш гвардиячыла кюндюз кече да немецлени ызларындан тюшдюле. Телефон эм телеграф сѐлешиючу чыбыкны бузгъан да ала, джаш гвардиячыла, болгъандыла. Немецле Краснодардан мюрзеую джюклеб ашырыгъа башлагъанларында, ала алты кире мюрзеую эмда тѐрт тиш биченни кюйдюрген эдиле. Джаш гвардиячыла Германиягъа джиберирге хазырланнъан 500 туар малны сыйыргъан эдиле, аны бла бирча малны сюрген солдатланы къыргъан эдиле.

Джаш гвардиячыланы ишлери ёлюб кетерча къоркъуулу эди. Бираз иш тынмай къалса, не аз да джангылыч, булджуу, ѳслемегенлик — барын джоярыкъ эди. Тѐлеуа белгили эди — ёлюм.

1 январда 1943 джылы джаш къаумну джопбу-джопбу тууу башланды. Хар минутда Олегни тутаргъа келирге боллукъ эдиле. Шахарда мындан ары къалыргъа болмай эди. Беш адам, Олег да ичлеринде, кетерге эмда Совет Армияны аскерлерине ётерге оноу этдиле.

Мен Олегге айтдым:

— Комсомол билетини биргенѐ алма, бер, мен джашырайым, мында ол сау сакъланлыкъды. Келсенѐ, мен сеннѐе къайтарыб, берирме.

Олег меннѐе былай джуаб этди:

— Сен билемисе, анам, мен сен айтханнъа хаманда тынъылай эдим, сен меннѐе не заманда да тюз оноу эте эдинѐ. Бусатгъатда уа этерик тюлме эмда комсомол билетими къоалмайма.

Билетими юйде кьойсам, мен кьаллай комсомолец боллукьма?

Сора мен комсомол билетни пиджагыны ичине тикдим, дагъыда тюшмезча халы бла чалышдырдым. Комсомол билетлик удостоверениелени бир талай бланкың Олег пальтосуна кеси тикди.

... Джашла кетдиле. Ала он кюнню инджилиб, айланыб, фронтдан ётерге кюрешиб, он биринчи кюнюне кьайытыб келдиле. Бир джерде да ала ётелмеген эдиле.

Эм артында мен Олегни кьыйналыб, юшюб 11 январда кёрдюм. Ол юйге келирге болмады, алайда немец жандармала аны сакълаб тура эдиле. Ол хоншубузгъа баргъан эди. Меннъе аны айтханларында, Олегге чабыб бардым.

Аны кьалайгъа болса да джашырыргъа керек эди.

Мен баламы хоншу элге джиберирге мурат этдим. Аны кьызчыкъча кийиндириб биргесине бардым.

Олегге кьарасам, джаным ауруй эди, ана джюрек кьыйынлыкъ болурун сезеди. Тёзелмедим да джыладым.

— Кёрюрмеми сени, джаным, балам?

Ол да мени кёлюмю джазды:

— Джылама, анам, сау кьалырма. Кесинъи сакъла, мени уа немецле туталмазла, энди узакъ тюлдюле... Анам, джашау бизникиди, кьаллай болса да, кёрюрсе!

Керти да кёб турмай бизникиле келдиле.

Амма мени джашчыгъым джарыкъ кюннъе дери джашамады.

Мени Олегими джан алыучула ёлтюрген эдиле.

Соруула бла иш.

1. «Джаш гвардия» организациясында Кошевой Олег ким болгъанды?

2. Кошевой Олегни этген ишлерине анасы кьалай кьарагъанды?

3. «Джаш гвардиягъа» анасы не бла болушханды?

4. Джаш гвардиячыланы немец зорлукъчула бла кьалай кюрешгенлерини хапарың айтыгъыз.

Фахмулу поэт, батыр гвардиячы.

Қыракетланы Заурбекни джашы Исса Қырачайны белгили фахмулу поэтлерини бири эди. Аны «Кавказ таула», «Нефть анасы Бакугъа», «Кулак бла джалчы» дагъыда башха алапат джазгъан затлары кѣбдюле.

Қыракетланы Исса А. С. Пушкинни, М. Ю. Лермонтовну талай затларын кырачай тилге айырма усдалыкъ бла кѣчюргенди.

1941 джыл немец фашистле бизни кыралгъа кызауат ачыб, совет халкъны тынчылыкълы джашауун буздула.

Этгюр таулула кыолларына саут алыб, башха миллетле бла бирге, Ата джуртну джаудан сакъларгъа кыобдула. Ол заманда Қырачайдан кеси разылыкълары бла кѣб кырачайлы урушха кетгенди.

Қыракетланы Исса да кеси разылыгъы бла Джурт сакъларгъа баргъанды.

Ол генерал Доваторну махдаулу корпусунда гвардиячы кызыл аскерчи болгъанды.

Қырачай халкъны батыр эмда ехдем джюрекли джашы Қыракетланы Исса джанын-кыанын аямай, он бармагъы он киши болуб кызауат этгенди.

Ол кѣзюуде Қыракетланы Исса кыолунда сауту бла джюрюгенлей, Ата джуртуна, батыр аскерчилеге — антлы тенглерине кѣб назмула этиб, аскерчи негерлерине окъуб тургъанды.

1942 джыл 15 августда Смоленск областда, Сычевский районда, Подъяблонки элде урушда, немецле кѣб болсала да къаджыкъмай кызауат этиб, бир шкок бла кеси, 17 гитлерчини дырын этгенди, алайда немец фашистлени кыолундан кеси да ёлгенди.

Аны гвардиячы джолдашлары аскер адет бла сый бериб асырагъандыла.

Қыракетланы Иссагъа «Кызыл Джулдуз» орден берилиб, кеси кыуллукъ этген эскадронну списогуна ёмюрлюкге, хар кюн сайын аты айтылыргъа джазылгъанды.

Қыракетланы Заурбекни джашы Исса джашауун Ата джурту, совет халкъы ючюн аямай, батыр, джигит ёлумден ёлгенди.

Кѣб ишге усда, фахмулу джазыучу эм батыр гвардиячы Иссаны биз ёмюрге унутмазбыз.

Соруула бла иш.

1. Ата джурт сакъларгъа Заурбек улу Исса къалай кетгенди?

2. Гвардиячы батыр аскерчи Къаракетланы Исса урушда къалай ёлгенди?

3. Иссаны унутургъа боллукъмуду?

Кесигизни сёзлеригиз бла хапарын айтыгъыз.

Совет Союзну Тулпары Багъатырланы Харун.

Багъатырланы Умарны джашы Харун 1907 джыл Джёгетей элинде Джёгетей-Аягъы райоinda, Къарачай-Черкес областда туугъанды. Аны атасы Умар джарлы-джалчы киши болгъанды.

Харун оналты джылында комсомолгъа киргенди. 1924 джыл Баталпашинскде совпартшколну бошаб, элде изба-читальнягъа тамада, комсомол организациягъа секретарь болгъанды.

1927 джыл окъургъа кетиб, техникумну бошагъанды. Андан сора аскер къуллукъгъа чакъырылыб, Орёлда танковое училищени битдириб, Къызыл Аскерде командир болуб тургъанды.

1941 джыл Москвада Бронетанковая академияны бошагъанды.

Ата джурт ючюн уллу къазауатны ад кюнлеринде Харун урушха кетгенди.

Багъатыр улуну аскерде командирлик фахмусу, джигитлиги эм батырлыгъы бютюн бек немец фашистле бла урушлада белгиле болады.

1943 джыл Днепр операцияда Багъатыр улу Харун майор болуб немецлеге къаршчы бизни аскерни алчы танк отрядына командирлик этеди.

Быллай магъаналы джерде, кесини батырлыгъы эмда усда командирлиги ючюн анъа Совет Союзну Тулпары деген сыйлы ат бериледи.

Багъатыр улуну юсюнден 19 мартда 1944 джыл «Известия»

газетде «Къурч кубели атлы» деген хапар, дагыда башха газетле аны джигитлигин джазадыла.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында джер - кючлеучю немсец фашистле бла урушлада джигитликлери ючюн Багъатыр улу Харун Совет правительстводан быллай саугъала алганды: «Алтын Джулдуз» медаль, Ленинни ордени, «Къызыл Байракъ» атлы юч орден, Александр Невскийни ордени, «Ата джурт къазауатны» ордени, «Къызыл Джулдуз» орден эмда алты медаль.

Ол лейтенантдан башлаб аскер чыны ёсюб, гвардиячы полковник чын алганды.

Ётгюр командир-коммунист Багъатыр улу аскерчилеге батырлыкъны юлгюсюн кёргюзгенди.

Урушлада ол талай кере дженъил, аур да джаралы болуб, аны кёб къаны кетгенди.

Гвардиячы полковник Багъатыр улу Харун Ата джуртуна къанын-джанын аямай кюрешген, Къарачайны эмда Совет Союзну тулпар джашыды.

Аны билим алыуу, ёсюмю Совет властны кючюнден джарлылагъа эркинлик джашау ачылганын кёргюзеди.

Соруула бла иш.

1. Багъатырланы Харун къайда туугъанды, къаллай юйдегиден чыкыгъанды?

2. Харун къаллай школланы бошагъанды?

3. Багъатырланы Харун къаралдан не чын эм къаллай саугъала алганды?

4. Совет Союзну Тулпары Багъатыр улу Харун ёсген джаш тёлуге не ишледе примерди?

Бу хапарны кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.

Къурч кубели атлы.

Е. Кригер.

Немецле къазауатны танкла бла башлагъан эдиле, аланы бу машиналары кемсиз кёб эди.

Санлары аслам болганы себебли, бизни джерге кесиб кирмей, басыб ёте эдиле.

Сора бирден бизникиле алгъа уруб, хорлаб башладыла. Москваны къатында къыш сермешиу, Сталинград — барын къатышдырды.

Танк урушла немецлеге къатыдан къаты тийиб, ала джеңилиб тебретиле.

Энди Совет танкла Жмеринскийни, Дубнону ары джанында, бютеу Украинада алгъа уруб барадыла, таб, немецле кеслерини иги заманларында этгенлеринден эсе да бизникле башха тюрлю барадыла, оруслуланы тактикалары башхады, танклада адамлары да башха тюрлюдоле, ол себебден немецле джукъ да аңылаялмайдыла.

Совет танкистле бла германиячы танкистлени араларын аңыларгъа, билирге суйген адам, Багъатырланы Харуннъа тубе. Ол майорду, алкъын джаш адамды, алай'а кесин къартха санайды, не ючюн десегиз, кёбден бери къазауат этеди: аны артында Орёлну, Харьковну, Киевни опыты, Волуйск бла Чугуевни къатында урушла, Россошь, Корстышев, Житомир — къалгандыла.

Ол юч кере джаралы болгъанды, аны тышында да Харунну джаралары кёбдоле, ол себебден аны юсюнде джарасы къуру юч тюлдо, темир кесекледен джыйырма бла эки табы барды, джаниъан танкладан ол джети кере чыгыб, джаяу кюрешгенди. эмда бир джолда аллай къатышыугъа тюшгенди, урушда кимни уругъа билмей: хар тюрлю аскер саут, талай киши ауаз эм тил: немецле, австриячыла, венгерле, ким биледи дагыда къайсыла къатышхандыла. Харун муну барын да кёрюб, танкланы арасында джюрюб, аланы тобларындан атаргъа команда бере, барыб тургъанды.

Днепрден сора Багъатырланы Харун Совет Союзну белгили Тулпары болгъанды.

Харун джашауун, Невинномысск станицаны огъары джанында, Къарачайда Джёгетей элинде джалчылыкъ бла башлагъанды, джайлыкълада атлагъа кёб мингенди, сора химик болургъа Ивановский техникумгъа киргенди. Алай'а немецле бизни къралгъа чабдыла да, ол заманда Харун да къазауатны адамы болду.

Танклагъа Харун бирден келиб мингенди эмда бир-бирде кёлю ачылгъан кёзюде, кавалерист болсам ашхы боллукъ эди деб, айтады. Ол сегиз джыл болгъан заманындан бери атха минерге усдады, джер салыб неда джайдакълай, айтдыр-

май кьоймасагъыз, аны аякълары да бир кесек къынтьырды, ол'а чынъ эмилик атланы юретиб тургъанды, атла да анъа юрениб, аны суйюб тургъандыла.

Алай болса да Харун танкистди, энди артыкъсыз да бек къазауатны ахырына дери, хорламгъа дери, аны танкдан тартыб да чыгъаралмазса.

Багъатырланы Харунча, быллай офицерле, кеслерини урушда халилери бла немецлени озадыла.

Бир джолда командир Харунну телефонгъа чакъырыб, башхала алалмагъан, мийик дупбурну алыргъа буйрукъ берди.

Муну аллында чабыулда уллу заран табхан эдиле да, Харунгъа берилген иш кыйын болгъанны кьой, таб адам этерге къолундан келмезча кыйынлыгъын, командир кеси да анъылай эди.

«Мен сеннъе тёрт кеси джюрюген тоб береме, тёрт танк барды, джаяу аскерни сыртда джыярса, андан ары мийик дупбурну къалай алыргъа кесинъ керек боллугъуну бил!» — деди командир.

Телефон бла сёлеше тургъан кёзюуде Харун эки къолундан джаралы да болду, бир контузия да болду, аны юсюнден командирине джукъ да айтмады.

Мийик дупбурда немецле «тигрле» бла «фердинандладан» джумдурукъ этиб, тегереклеринде 15—20 километр кёрююрча траншейле къазыб, кеслерин бек этиб тургъандыла.

Аланы кёллерине келген: оруслула аз кючлери бла бу джерде чабыул этерге джигитликлери акъылсызлыкъгъа саналлыкъды деб, умут этгендиле.

Харун кече ремонтдан чыкъгъан дагъыда юч танкны кесини къаумуна кьошду, хоншусундан танкга къаршчы джети тоб алды, джаяу аскерчилени джюзюнден отряд къураб, сора, джаралыджалан болса да, чабыул этерге бираз кючюбюз болду деб оноу этди.

Алай болса да энди быланы къалай хайырландырыргъа керекди?

Немецле быладан кёбдюле, мийик дупбурда болгъанлары — аны юсюне артыкълыкълары.

Багъатыр улу эртденбла кесини наступлениесин башлады.

Немецлени юреннъен джорукъларын буза, ол танкла бла самоходланы бир тизгиннъе чыгъарыб салды, ол минутда джаяу аскерни да ол тизгиннъе джарашдырды, аланы тобну джети оту

бла кьоруулай эмда чыртда хазырланмай, билмей тургъанлай булутладан таукъгъа тюшген къартджыгъача, мийик дупбургъа айланыб мыллык атды. Ол кеси, барын да иги кёрюр ючюн эмда башхалагъа кёрюнюр ючюн, от ичинде джаяу бара эди, бир кьолунда пистолети, бир кьолунда уа ракетницасы бар эди, сора юч тюрлю белги: кызыл, акъ, джашил бетли, хар танкны джюрюрюн кёрюзе эди, бютеу тобланы атарларын эмда джаяу аскерни чабарын кёрюзе эди. Муну манёвру: билмей тургъанлай бир баш ишге не кючню да айландырыу болду.

Харун ракеталары бла, таушу бла, кьолларыны буйрукъ эте силкени бла, адамла бла машиналары толу бирикдириб, бирден кымылдатыб толтуртады; быллай манёвр'а болургъа болур деб китабларына джазылмагъан немецле эс ташлаб, заманны бош ашырдыла.

Ала «тигр» эм «фердинандлары» бла мийик дупбурдан чыкъгъанлай, Харунну тоблары аланы депбанны джанындан атыб къаушатыб бардыла. Харунну танклары бла джаяу аскери ол кёзюуде дупбурну тёпбесине ёрлеб немец траншейлеге кирдиле, танклары темир башмаклары кеслерини джумушларын этдиле, кьол урушда гранатала бла таб болду, аны бла Харун ракетасын дупбурну башындан кёкге джиберди: — алды!

Экинчи кюн ол командирге тюбеди.

— Тюнене бир танкны да сыраф этмедик, — деб джанлатыб джуаб берди.

— Кёрдюм, — деди командир, — барын кёрюб тургъанма. Ракеталарынъы да кёрген эдим. Машалла! Да, майор, мындан ары да къазауат этеик, — деди.

Харун алайда беш сагъат чакълы туруб, джангъыдан алгъа уруб урушха кетди.

Биз тюбешиб артда сёлешген джерден озуб, ол бюгюн андан узакъдады, ёнъе бурунча, таукел сермеб, кьуууб сюрюб танкла бла алгъа кетиб барады.

Сиз Харунну атакасыны къаллай болгъанын билемисиз? Немец тылны ташасына синънъен, дженъил, терен ётген ол аллай атакады.

Ол немецлеге кьуру кюндюз тюл, кече да чаба эди, бир джолда уа кечеги маршдан сора танъ ата бир участокда анъа «тигрлени» сау джопбусу тюбеген эди, онъ джанындан — немец танкла, сол джанында немец миномётла бар эдиле, кёк-

ден алты быргылы немец миномётну от толкунлары джерге тюше эдиле.

Харун тань кьурумда кесини тобларын джарашдырды — биринчи танкны аузун солгъа, экинчини онънъа кьаратыб салды, — аны танклары бу халда бара эдиле эмда бу танковый артиллерийский кюреш немецлени бетджанына дери, сахарчыкыгъа киргинчи барды.

Былайда кече узуну немец офицерле солуу юйдеча, биргеринде тюрлю интендантстволары, складлары, тыловой лазаретлери бла толу тынчайыб, рахат эдиле.

Харун, немец тылда орам урушха кирди да сахарчыкыны кыйырында узакъда немецле адамланы джыйыб кирит этиб кюйдюрюрге тебрегенлерин кьргенинде, анъа бек ачыу болду.

Танкланы ол юйлеге буруп ючюн, танкны башын ачыб кьараса, гитче орамчыкъдан немец тобну аузу мынъа айланыб тура. Ол тюз мынъа атарыкъды, былайда бир секунд да турмаз.

Харунну танкыны тобуну аузу аллына айланыб эди, немецле уа бир джанында эдиле. Буруб кьлтюрюучю механизмге кьолу джетгинчи, аны кючлю урду эм ол эсин ташлады. Ол сагъатчыкъдан Харун эс джыйды, бютеу кьан джугъу болуб, кюйюб, аны юсюнде джаннъан кийимин джукълатдыла — немец тобну огъу моторгъа тийиб, мотор бла боевой отделениени арасын чачхан эди.

Тобну огъу чачхан темир кесекле аны кьолларына башына да чанчылгъан эдиле, арта хирургла Харунну юсюнде оньки джарадан аланы чыгъарыб алгъан эдиле.

Ойс урагъанын хорларгъа кюреше, Харун танкны джюрютуучюге кычырды: «Онъ джанына джюрют, юйню артына, тюз кьабыргъагъа!».

Ол окъ салыб джерлеучюню джелкеси тютюн эте, джана, биринчи юйню кьабыргъасындан от чыкыгъанын кьреди.

Ала танкны арт джюз метрни джаннъан отну ичинде джюрютдюле.

Харун танкны башын ачыб тюшдю. Кьезлерин кьан джуууб, кьаты аурлукъ басыб аягъындан джыгъа эди, бу минутлада ол ачыулана урушха, сермешюге кьайгы эте эди.

Ол башха танкга кесин атды, анъа миниб немец тобну кьурутур мураты бар эди. Ауду, джанъыдан турду эмда джанъыдан танкга джибермей, аны кьолларындан тутдула. Ол кычыра эди:

— Ол тоб сау кялыб, мен кесими джараларымы байлат-мам! Къабыргъагъа таяна, къараб ючюнчю окъ бла тобну чачханларын кёзю кёргенинде, сора аны джараларын байларгъа келген санитарны кесине джиберди.

Джер-джери байланыб ёлюрге джетиб тургъанлай, Харун урушну ахырына дери башчылыкъ этди.

Бу урушну юсюнден эсине тюшюре Харун: «Быллай шайтан къатышыуну ёмюрге да кёрмеген эдим», — дейди.

Немецлени шахарчыкъдан уагыб чыгъаргъанларындан сора, Харунну джаралылагъа къарагъан столгъа алыб кетген эдиле.

Харун бир талай кюнден госпиталдан къачыб, аскерине къайытыб келгенди. Ол байлауларында къан къатхан тамгъалары бла, къазауат эте эди.

— Мен атха миниб къазауат этерге туугъанма, — дейди ол сагъышланыб, — ол атлы болуб туугъаны бир аман болгъанча, — да къалай этеик, бизни аскерге танкистле керекдиле ансы, немецле танкны билген бир уллу сеирликди деб турадыла.

— Мен'а танкга минсем, мени танкымы джаны болгъанча кёреме. Алай бла мен энди атха тансыкъ болмайма.

Харун, Джёгетей элине бурунча атлылай къалгъанды, аны ол аты — къурч юбелиди. Аны джюрегини да къурч къабы— юбеси барды.

Ол ёлюмге ийнанмайды, атламы сайын ёлюмню юсю бла атлаб джюрюгенди.

Аны санларыны джыйырма эки джери темир кесекле бла тешилгенди, алай болса да бютеу къазауатны кёзююнде ол госпиталда къуру беш кюн джатханды.

Ол джангъан танкладан сау-эсен чыкыгъанды, кюйген темир булутланы, ёлген джолдашларыны тюбю бла сюркелиб чыгыб, къайытыб урушха къошулуб — немецле термилтген адамланы бары ючюн, сабийлени сют къатыш тёгюлген къанлары ючюн, Туугъан къралыбызны джаралары ючюн дерт къайтаргъанды.

Немецле Совет Аскерлени алгъа уруб къалай баргъанларыны себебин билелмей, аланы башлары айлана эди.

Кызыл Аскерни кючю къуру урушлада туугъан, джаш, джангъы амалладан сора да, совет халкыны къанлы джаугъа ачыулангъанынданды. Харунча адамланы тылпыуларындан, аланы тюзлюк ючюн къаджыкъмай кюрешгенлеринден эди.

Бююнледе Харун узакъгъа кюн батхан джанына кетиб ба-
рады, аны танклары немецлени бетджанларын чачадыла.

Быланы халкъны хорлам джолу, урушлада, сермешледе
чыкъгъан эм къатхан аскер усдалыкъ элтеди.

1944 джыл.

Рахатлыкъ ючюн.

Чотчаланы Магомет.

Ташла тѣшеб тикледе, джол джанлада,
Паровозну бетинде, вагонлада,
Гокгала бла суратлаб кенъ парклада,
Къаялада, кѣпюрледе, чатлада —
«Джер джюзюне — рахатлыкъ!» — деб джазабыз.
Хар автомашинаны эшигинде,
Гитчечикни джукълагъан бешигинде,
Терезелеринде сабий юйлени,
Байракъларында ёсген тѣлюлени, —
Акъ кѣгюрчюнню суратын салабыз.
Джуртубузда джерлеге, орамлагъа,
Аушлагъа, кийик буз къарамлагъа,
Айрымканнъа, фестивалгъа, къар тауъгъа,
Шохлукъну джакълагъаннъа бериб сауъгъа —
Рахатлыкъны атын атай барабыз.
Тенъизни басхан аур линкорланы,
Къазауатха ишленнъен моторланы,
Къурч дорданлы, от бюркюучю танкланы,
Сакълар ючюн къыйынлыкъдан халкъланы, —
Юслерине «Рахатлыкъ!» деб, джазабыз.
Рахатлыкъгъа атом бойсунду бизде,
Рахатлыкъды — сыйлы сѣз тилибизде,
Аны биз джанъы кюч этиб дунягъа,
Бермезбиз джол къазауат элиягъа, —
Ёмюр шохлукъгъа халкъланы тартарбыз.
Рахатлыкъ болуб саулай джерни аты.
Адам улуну бирлешир мураты,
Байракъ этиб кѣгюрчюнню суратын,
Ёмюрледе рахатлыкъны сыфатын
Спутникле бла кѣкде джазыб иербиз.

Соруула бла иш.

1. Бу назму нени юсюнден этилгенди?
2. «Рахатлыкъ» деген сёзю ненча магъанасын билесиз? Баш магъанасы къайсыды?
3. Кёгюрчюн суратны не магъанасы барды?
Назмуну тюз окъургъа юрениб, азбар этигиз.

Социалист Урунууу Джигери Къобанланы Нузула.

Къобанланы Нузула Хачияны кызы, 1928 джыл Хурзук элинде, Къарачай районда, элли джарлыны юдегисинде туугъанды.

Хурзук джетиджыллыкъ школну бошаб, Учуланда Къарачай областда, андан сора Къазахстанда Джамбул областда окъугъанды.

1945 джылдан башлаб, Къобанланы Нузула Джамбул областны Мерке районунда, экинчи чюгюндюр совхозда звено башчы болуб ишлегенди.

Нузула джылдан-джылгъа ишге усда болуб, берилген джерни тюз хайырландырыб: джерге заманында удобрение чачыб, суу салыб, аны хансын этиб, кесини джигерлиги бла чюгюндюрден уллу битим алгъанды. Чюгюндюрден заводлада шекер этиледди.

Нузула совхозда 1947 джыл план бла гектар сайын бир гектардан 270 центнер берирни орнуна, хар бир гектар сайын 832 центнер чюгюндюр битдириб, 4,14 га джерден толу джыйыб къралгъа бергенди.

Ол джигерлиги ючюн Совет правительство совхоз звено башчысы Къобанланы Нузулагъа Социалист Урунууу Джигери атны атаб, анъа Алтын Джулдузну биргесине Ленинни орденин да бериб саугъалагъанды.

Нузула уллу джетешимге къалай джетгенинден хапар айта келиб: «Суу салгъан сайын, хансы чага бла алынады, туюбу бошатылынады, ёсюмню джыйгъынчы къол айырылмайды, биригиб ишлесенъ не да кыйын тюлдю», — дейди.

Ол юлгюлю усдалыгъын, бу иште билимин совхозда ишчилеге юретиб тургъанды.

Бизни Совет правительство бла Партия урунъанланы къаласыды, хар кимни болумуна кёре сыйын чыгъарадыла.

Къобанланы Нузула баш сыйлы саугъа алгъан джигер къарачай тиширыулары бириди.

Соруула бла иш.

1. Къобанланы Нузула школда къалай окъуб тургъанды?

2. Совхоз иште Къобанланы Нузула 1947 джыл къралгъа ненча центнер чюгюндюр бергенди?

3. Нузулагъа джигерлиги ючюн кърал къайсы саугъаланы бергенди?

4. Бизни къралда джигер урунъан адамгъа бюсюреу ким этеди?

5. Тыш къраллада иги ишлеген ишчилеге быллай сый боламыды?

Социалист Урунууу Джигери Къобанланы Нузуланы юсюнден бу хапарны кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.

Н а р т с ё з л е .

Ишлемеген — тишлемез.

Бирликде — тирилик.

Джигер адамгъа — къыйын иш джокъду.

Къолу билген — бал ашар.

БИЗНИ ДЖУРТЛАДА

I. Къобан-Ёзен.

Сюйюнчланы А.

Къобан-Ёзен Къарачайны эм эсги, эм ариу джерлерини бириди. Ёзенни эки джаны сыртла джашил нарат, нызы, дагъыда башха тюрлю терекле, бухар кёрпе джагъача, бурма чегетле бла джасанадыла.

Ёзенни ичине ёрге айланыб къарасанъ тауланы башлары, шекерча агъарыб тургъанларын джай да кёrese.

Кююшге алтын салгъанча, тауланы башларына эртденбла биринчи кюн таякъла тийиб къызартадыла.

Худес аягъында къыбылагъа айланыб къарасанъ тауланы атасы — мазаллы Минъи-Тау кёрюнеди. Аны юсюнде аяз къакъгъаны сайын, къар джылтыраб, от джилтинлеча джанады. Къобан шуулдаб келиб, ёзенни тар джерлерине джетсе, ачыуланыб аны чокъуракъ толкъунлары кеслерин. къара мермер ташлагъа уруб, акъ къудору тёгюлгенча суу тамчыла чачады.

Эртденнъи тау аяз бетинъе келиб тийсе, ёзеннъе кёзлеринъи ачыб къарасанъ, джылы тар юйден тыш хауагъа чыкъгъан сагъатдача, кёкюрегинъ толу солуб, санларынъ дженъил боладыла. Бу ариу джуртлада туууб ёмюрю джашагъан адамны юсюнден айтмайкъ. Тышындан келиб муну бир кере сынагъан тыш адам унутала болурму!

II. „Эльбрус“ рудник.

Къобан-Ёзенни тыш ариулугъундан сора да тауларыны ичи тюрлю-тюрлю джер хазнадан толуду, байды.

Тауланы къююнларында ташкёмюр, къоргъашын, джез, ба-

гъыр, кюмюш, алтын, вольфрам, барит, сурик дегенча джарагъан хазнала кѣбдюле. Қъарачай шахардан 35 км Қъобан-Езенни ёрге кириб, «Эльбрус» атлы рудник барды. Қъарачайча муну аты Ташчы эди. Патчахлыкъны заманында тыш къралладан келген капиталистле кѣзюу-кѣзюу бай джерин талаб тургъандыла.

Энди былайда, Совет власть келгенден сора къоргъашын, цинк къазыучу рудник ишлейди. Ол рудникге Кавказдагъы эм мийик Минъи-Тауу аты «Эльбрус» аталгъанды. Қърал мынъа уллу эс бѣледи. Рудникни талай цехи, кесини тазалаучу фабрикасы барды.

Тау ёзенле, къаяла терен-терен тешилиб, машина кюч бла хазна таш къазылады.

Тик таулагъа темир басхычла салыннъандыла.

Электростанция тохдамай ишлегенлей, кече-кюн да джарытханлай турады. Джылны не заманында да ишчиле юч смена болуб ишлейдиле.

Бурун «Уллу Тюз» деген бош туруучу джер энди эл болгъанды. Элге да «Эльбрус» аталгъанды.

Элде рудникде ишлеген адамла джашайдыла. Мында джашагъанлагъа да фатеген лампа керек тюлдю. Элде тюкенле, школ, сабий сад, сабий ясли, больница, хамам, аш юй, почта, сберкасса дагъыда башха тюрюю халкъны джарлылыгъына джарагъан учреждениеле бардыла. Кесини поселок Совети ишлейди. Элни бир къыйырында Қъобан сууну джагъасында эркин клуб салыннъанды. Анда кино, оюн кѣргюзтюледи. Мында тургъан горнякланы джашаулары, ашаулары да игиди.

Қъарачай шахардан Эльбрус поселокну юсю бла Учкуланнъа автобус джорюйдю. Рудникни ишчилери Партия, Правительство берген планларын толтура, бизни алаамат социалист къралыбызгъа къуаныб ишлейдиле.

Аланы алкъын табылмагъан хазна бай ёзеклени излеб табыб, не къадар къралыбызны бай этерге муратлары барды. Кириш-кириш къаяланы чачыб, таулары джашырылыб тургъан хазналарын ачаргъа, хайырландырыргъа алчы совет техника болушады.

Рудникде кѣб джангъы изобретатель, рационализатор да чыгъадыла.

Къарачай шахарым.

Сюйюнчланы А.

Тансыкъ болуб кѣбден бери
Бир да чыдаб тѣзалмай,
Шахарыма мен келеме,
Кенъден къараб, кѣз алмай.

Бал таракълай, джити таула
Мийик туруб, сюелиб,
Энчи салам мен береме,
Минъи-Таугъа ийилиб.

Ариу салкъын тереклеринъ
Сыртха, орамгъа джайылыб,
Сени ташлы этеклеринъ
Кѣк суула бла къайылыб.

Къобан суу бла Теберди
Къучакълашыб ётелле,

Джылтыратыб толкъунлары
Суу мынчакъла бюркелле.

Алтын кямар, тюйме кибик,
Санларынъа джараша,
Кѣкюрегинъде Советле Юйю
Къалай сеирд-тамаша!

Ашыгъыб барыб кѣреме
Биз окъугъан юйлени.
Ийнакълайма, тансыкълайма
Халкъым ишлеген джерлени.

Хайда джашна, чакъ, шахарым,
Кѣк суула бла къайылыб.
Сени къалгъан шахарладан
Бек сюеме айырыб.

Соруула бла иш.

1. Автор туугъан джуртуна тансыкъ болуб келгенин къайсы сёзле айтадыла?

2. Къарачай шахарны ариулулугъу къайсы тизгинледе айтылады?

3. Башха джерледен эсе бу шахаргъа суймеклигин кёрюзген куплетни табыгъыз.

4. «Этеклеринъ кёк суула бла къайылыб», «толкъунлары суу мынчакъла бюркелле» деген сёзлени къалай ангылайсыз?

Хурла-Кёл.

Орусланы М.

Этегинде уллу нарат чегетни,
Хурла-Тюзде, ариу, сыйдам табхырда.
Тюз къатында къазакъ къайын терекни
Дупбурланы арасында, салкъында.

Юсюнде, кюзгюдеча кёрюнелле
Къыйырынъда субай ёсген наратла.
Тохдамаздан ары-бери джюзелле
Сенде болгъан тюрлю-тюрлю чабакъла.

Этегинъе эм дженъинъе джанашыб,
Колхоз къошла къулакълада, чатлада.
Гокга ханслы чирикlege джарашыб,
Джукъгъа кетмей отлайдыла атла да.

Колхозчула — урунуучу малчыла
Тёрт джанынъа басынышыб джашайла.
Къошдан, юйден джюрюген джолоучула
Сенне къайытыб, джол азыкъ да ашайла.

Улоуларын джол джанында тюшюрюб,
Джолоучула бары сенне къайталла,
Улоулагъа сенден да суу ичириб,
Сени юсюнден нарт таурухла айталла.

— Бурун эртде Аймуш деб бир болгъанды,
Сдауатын кёл къатында орнатыб,
Хар заманда Хурла-Тюзде тургъанды
Къой сюрююу сыртны-къолну къаралтыб.

Къой кютерге бир да усда болгъанды,
Джанындан да къойларын бек суйгенди.
Аны аты хар къайда айтылгъанды,
Ол къойланы тиллерин да билгенди.

Кетмегенди джукъгъа къойларын къоюб,
Хар кюн сайын ол сюрююун кютгенди.
Узун къаура сыбызгъысын да согъуб
Бу кюню да джырлаб эжиу этгенди:

«Джанъыз терекге минмеген, Аймуш,
Джёнъерге харам билмеген, Аймуш,
Къошулгъан къойгъа тиймеген, Аймуш,
Отоу юйге кирмеген, Аймуш».

Бир кюн Аймуш кюн иссиде къойларын
Хурла-Кёлню джагъасында джатдыргъанд,
Сюрюююу къатында чабырларын
Джанъыртыргъа ол кеси да олтургъанд.

Чабырларындан чыгъарыб тышына
Чыкъ джибитген саламларын джайгъанды.
Бир чабырын таягъыны башына,
Бирисин да гиздохуна такъгъанды.

Кеси аллына эригиб, тамам булбул
Кибик таралыб, сыбызгъысын сокъгъанд.
Аны кёре кичи къарнашы Магул
Салыб юйден Хурла-Тюзюне чыкъгъанд.

Аймуш бла къарнашы саламлашхандыла.
Аймуш Магулгъа не хапар барды элде,
Джамагъат не эте турады деб, соргъанды.
Магул анъа былай джуаб этгенди:

«Бююнлюкде тынч-рахатды джамагъат,
Санъа тансыкъ болгъандыла тенълеринъ,
Юйге эн да бир эсги джуудур, джамат,
Кирден чириб тюшелле кийимлеринъ».

Соруула бла иш.

1. Бу назмуда нелени юсюнден айтылады?
2. Муну ичинде ненча адамны сёзю барды?
3. Сиз кѳаура сыбызгъы кѳргенмисиз?

Башха-башха адамланы сѳзлерин башха-башха аѳазла бла окѳугъуз.

Ленинни планы бла.

I.

Сиз, сабийле, барыгъыз да электричествону кючю бла хай-ырланыргѳа юреннѳенсиз. Терезелени тышында кѳарангъы болгѳанын кѳргенлей, сиз включателни бурасыз. Электричество джарыкъ юню ичин джарытады. Сиз чай ичерге сѳйсегиз — электричество сизге сууну дженгил кѳайнатыб берликди; кийи-мигизни тюзетирге излесегиз, электричество итиѳу бла тынч, дженгил, таза да этериксиз. Электричество бизге кѳуру юй иш-де болушхан бла кѳалмайды.

Ол бизни фабрикле бла заводлада машиналаны айландырады, ала ѳа бизге металл кѳазадыла, тазалаб айырадыла, кѳумач согѳадыла, вагонланы джюклейдиле, суѳ чыгѳарадыла, электричество трамвайла бла троллейбусланы, тенгиз кемелени джюрютеди.

Электричество телеграф бла телефон бир-биринден минг-минг километр узакѳлыкѳа болгѳан шахарланы бир-бирлерине байлайды.

Таѳлача джерлени тюзетир ючюн, джюрюѳчю тюрлю-тюрлю машиналаны: экскаваторланы, джер эмиѳчю снарявланы — машиналаны, электричество ишлетеди.

Электричество джерни тѳбюнден поездлеге, автомобиллеге да керекли хазналаны чыгѳарыргѳа болушады.

II.

Электричествону биз бай болур ючюн да уллу магѳанасы болгѳанды.

Революциягѳа дери Россияда электростанцияла бек аз эдиле. Совет властны биринчи кюнлеринде В. И. Ленин уллу орус

учёныйланы чакъырыб Россияны бирлик кърал элекрификация планын салыргъа аманат этгенди. Алай бла Москвада Советлени Бютеуроссия VIII съезди джыйылгъанды. Бу 1920 джыл декабрда болгъанды. Граждан къзауат бошалыргъа бютеу мюлк чачылгъан эди. Фабрикле бла заводланы кёбюсю ишлемей эди: не сырьё, не отха саллыкъ джокъ эди. Поздле бек аз джюрюй эдиле. Шахарлада адамла ач эдиле, чыракъла джанмай эдиле, юйлеге от этилмей эди.

В. И. Ленин доклад этерин билиб, съездни делегатлары уллу къуанч бла ашыгъыб башчыны аллына къарай эдиле.

Ленин докладында:

— Чачылгъан мюлкюбюзню орнатыргъа, Совет къралны, бай, кючлю этерге, коммунизмни кзуаргъа да электричество болушурукъду, — деб, алай айтды. Джыйылгъан халкъны аллында бизни къралны уллу картасы тагъылгъан эди.

Картаны юсюн тюрлю-тюрлю чыракъла джарыта эдиле. Отуз джарыкъ электричество чыракъ ишленник отуз электростанцияны орунларын кёргюзе эди.

План бла салынгъандан эсе биз 1935 джылгъа артыгъы бла юч кере кёб электричество кюч алдыкъ.

III.

Бу хорлам тынч табылыб квалмагъанды. Уллу, гитче да электричество станцияла ишлерге совет адамла уллу кюч салгъан эдиле.

Совет адамла Коммунист партияны башчылыгъы бла уллу къыйынлыкъланы хорлаб ётдюле.

Электростанцияланы саны хар джылдан джылгъа ёсюб башлады.

Бизни къралны кёб джерлеринде джарыкъ — электричествовонукъуду. Ленинни сыйлы осиятын толтура, Коммунист партия совет халкъны аллында батыр, таукел, уллу борчла салады.

Коммунист партияны XX съезди халкъ мюлкню ёсдюрюрге джангъы уллу план бегитгенди.

Ол плангъа кёре совет электростанцияланы кючю андан да уллу боллукъду.

Бир къаум электростанцияла ишлениб тыннандыла, башхалары аллыбызда джуукъ джыллада бизни къралны уллу баргъан сууларында: Волгада, Камада, Ангарада, Енисейде ишленникдиле.

Кърал кѐб учуз электричество кюч аллыкъды.

Хар джерде адамгъа электричествову аламант кючу болу-
шурукъду.

Къралны электрификация этиуде В. И. Ленинни уллу планын
бизни халкъ джашауда былай толтурады.

Соруула бла ишле.

1. Электричество къаллай ишлени этеди?

2. Электричество транспортда, промышленностда, халкъ-
мюлкню тутууда къаллай иш тындырады?

3. Россияда революциягъа дери, революциядан сора элек-
тричествову юсюнден не айтылады?

4. Совет властны биринчи джылларында электричество стан-
цияланы ишлеуню таукел алчысы эмда башчысы ким болгъанды?

5. Окъугъуз:

а) В. И. Ленин электричествову юсюнден не айтханды?

б) В. И. Ленинни планы бла совет адамла электростан-
цияла ишлеуде кыйынлыкъланы кимни башчылыгъы бла хор-
лагъандыла?

Бизге тынчлыкъ керекди.

Н. Телешов.

Бизге тынчлыкъ керекди, къазауат бизге керек тюлдю.

Бизге джангъы джарыкълык хорламлагъа джетер ючюн,
джангъы электростанцияла ишлерге, кѐб кзургъакъ тюзлени
сюрюлген, бай, битимли джерле этиб, терек бачхала салыргъа,
суу сугъарыучу каналла ишлерге керекди.

Дупбурлу-чунзурлу джерлени тюзетиб, ала берген битим
халкъгъа заукъ болурча этерге керекбиз. Алай этер ючюн
бизге тынчлыкъ керекди. Адам кыйыны бла ишленнѐн халкъ-
гъа керек сыйлы затланы чачмай сакъларгъа, игиден иги
да этерге керекбиз.

Коммунизмни кзуарар ючюн бизге тынчлыкъ, рахатлыкъ
керекди.

Тынчлыкъ ючюн, бютеу джер юсюнде дуняны сакълар
ючюн кюрешиу тюзлюкню джолун тутхан адамланы барыны
эм ашыгъыш, болджалгъа салмаз борчларыды. Алай адамла
бусагъатда къралланы барында да джюз миллионла боладыла.

Джерин джер кючлеуцюледен къралыны кесини джерлерин бош этген бла къралмай, башха халкъланы да кърутхаргъан, Уллу Совет Союз тынчлыкъ ючюн кюрешиуцюлени башчысы болуб сюеледи.

Совет Союз бютеу дуниягъа тынчлыкъ ючюн тургъанды, турады, мындан ары да алай турлукъду.

Ол тынчлыкъ бизни Ата джуртха, халкъланы насыбына, аланы къруанчлы джашауларына керекди.

Тынчлыкъ бютеу дунияда адамлагъа ашхылыкъды, алагъа насыбды эмда эркинликди. Тынчлыкъ джашасын!

Джаш тѐлю.

Хубийланы О.

Бизге бергенд Партиябыз
Эркинликни саугъагъа.
Совет джуртну джарыкъ кюню
Нюрюн тегед таулагъа.

Къранъылыкъ басхан элле
Шахарлача джашнайла.
Суу кѐрмеген кърумлу тюзле
Чапракъланыб башлайла.

Бир къранатлы учхан кѐкге
Энди биз да минебиз.
Минъ-минъ темир кърушну бирге
Булутлагъа тизебиз.

Таушундан къроркъргъан сууда
Бюгюн эркин джюзебиз.
Тенъизлеге, Арктикагъа
Кемелени тизебиз.

Сансыз тауладан алабыз
Алтын, кююш, тюшкѐмюр,
Джашаугъа белги салабыз,
Танылырча бу ѐмюр.

Иш.

Назмуну азбар этигиз.

Прибыл на каникулы. С картины художника Ф. Решетникова.

БАШЛАРЫ

Совет джурт. <i>Хубийланы О.</i>	3
Бизни Ата джуртубуз. <i>М. Илья</i>	4
Коммунист партияны иши ючюн кюренширге хазыр бол! <i>Н. Крупская.</i>	5
Пионерлеге. <i>Мечиланы К.</i>	6

Джай.

Кавказ. <i>Къаракъитланы И.</i>	7
Къарачай таулада. <i>Аппаланы Х.</i> („Къаракъюр“ деген роман-дан)	10
Къобан. <i>Хубийланы О.</i>	12
Къалай насыбды ишлеген. <i>Къулуйланы Къ.</i>	14
Таулу кызы. <i>Байкъулланы Д.</i>	15
Сакъла, кесме. <i>Акъбайланы И.</i>	17
Алмасды. <i>Лайпанланы Къ.</i>	17
Темир алаша. <i>Борлакъланы Т.</i>	21

Къач.

Турнала учуб барадыла. <i>И. Тургеневден</i>	23
Бир минутха	24
Минъи-Тау (джыр)	24
Джугътур. <i>Къулуйланы Къ.</i>	25
Учу.	26
Джугътурлагъа уугъа барыу. <i>К. Хетагуров</i>	28
Ростсельмаш заводха. <i>Батчаланы А.-К.</i>	31
Мамырлыкъ ючюн. <i>Гуртуланы Б.</i>	33

Таурухла, басняла.

Къызгъанч. (Къарачай таурух)	34
Айю, бёрю, тюкю. (Къарачай таурух)	37

Не кючлю, не кючлю	42
Эл берген джомакъла	43
Джангъы джомакъла. <i>Скйюнчланы А.</i>	43
Нарт сёзле	44
Пил бла маске. <i>II. Крылов</i>	44
Бёрю бла кишдик. <i>II. Кърымшаухалланы</i>	46
Ленингъе. <i>Семенлени А.</i>	49

Юйдеги, сабийле.

Джашасы бизни партия. <i>Къобанланы Д.</i>	50
Ана. <i>Джазаланы У.</i>	51
Анадан тилек. <i>Борлакъланы Т.</i>	52
Гитче тулпарчыкъ. <i>В. Гюго</i>	53
Фатима. <i>Сарыланы В.</i>	55
Гимназияда. <i>Д. Ульянов</i>	57
Горький китабланы къалай окъугъанды. <i>Горькийден</i>	58
Китаб. <i>Алийланы С.</i>	61
Джарлы джашчыкъ. <i>Аппаланы Х.</i>	61
Хамит. <i>С. Хатуов</i>	63
Чыпчыкъ. <i>II. Тургенев</i>	66
Къаракёз. <i>М. Лермонтов</i>	67
Шох. <i>Отарланы К.</i>	69
Ашхы джашчыкъ. <i>Отарланы К.</i>	69
Туарчычыкъ Ваня. <i>В. Катаев</i>	71
Окъуучу теньле	75

Къыш.

Къыш эртден. <i>А. Пушкин</i>	76
Чегетде кече къалыў. <i>П. Мельников-Печерский</i>	77
Къайын герек. <i>С. Есенин</i>	79

Джаз.

Джазда. <i>А. Чехов</i>	80
Джаз. <i>Ертенланы А.</i>	81
I-чи Майгъа. <i>Эбзеланы А.</i>	82
Джаз танъ. <i>Боташланы А.</i>	82

Ага джуртубузну джашауундан.

Михаил Васильевич Ломоносов	83
Теньлик ючюн. <i>Аппаланы Х.</i>	89

Совет къралны адамларыны юсюнден.

Ленинни Смольныййгъа келгени. <i>Л. Савельев</i>	103
Смольныййда. <i>Л. Савельев</i>	105
Телефон станцияны алыу. <i>Л. Савельев</i>	107
Нызы. <i>Семенлени А.</i>	109
Италия тюрьмеде. (Революционерни хапары)	110
Улуу Ленин джашайды. <i>Хубийланы Н.</i>	111
Бизге отуз джыл. <i>С. Михалков</i>	112
Тюленин Серёжа. <i>А. Фадеев</i>	115
Джашымы хапары. <i>Е. Кошвая</i>	120
Фахмулу джазыучу, батыр гвардиячы	125
Совет Союзнуну Тулпары Багъатырланы Харун	126
Къурч кубели атлы. <i>Е. Кригер</i>	127
Рахатлыкъ ючюн. <i>Чотчоланы М.</i>	133
Социалист Урунууну Джигери Къобанланы Нузула	134

Бизни джуртлада.

Къобан-Ёзен. <i>Сюйюнчланы А.</i>	136
„Эльбрус“ рудник	131
Къарачай шахарыма. <i>Сюйюнчланы А.</i>	138
Хурла-Кёл. <i>Орусланы М.</i>	139
Ленинни планы бла	141
Бизге тынчлыкъ керекди	143
Джаш тёлю. <i>Хубийланы О.</i>	144

Казий Танаевич Лайпанов, Азамат Алимович Суюнчев.

РОДНАЯ РЕЧЬ

Книга для чтения в четвертом классе
начальной школы

Редактор *И. Р. Салпагаров.*

Художественный редактор *М. П. Бертник.*

Технический редактор *Д. Х. Кубанов.*

Корректор *Р. А. Ижаева.*

Сдано в набор 4/1-1961 г. Подписано к печати 11-11-1961 года.

Бумага 60x92¹/₁₆. Печатных листов 9,25 ± 0,5 цв. вкл.

Уч.-изд. л. 7,41 ± 0,22 цв вкл. Тираж 5500 экз. Заказ № 39.

Цена 12 коп. Переплет 7 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,

г. Черкесск, Ленина, 35-а.

Черкесская типография, г. Черкесск, ул. Комсомольская, 32.

Цена 19 коп.

НА КАРАЧАЕВСКОМ ЯЗЫКЕ

РОДНАЯ РЕЧЬ

**КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ
В IV КЛАССЕ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ**